

มูลเหตุแห่งการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช: ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ และพลังจากท้องถิน

จุฑามาศ ประมูลมาก*

ความหมายของอนุสาวรีย์

ตามการให้ความหมายของราชบัณฑิตยสถาน “อนุสาวรีย์” หมายถึง สิ่งที่สร้างไว้เป็นที่ระลึกถึงบุคคลหรือเหตุการณ์สำคัญเป็นต้น เช่น อาคาร หลุมฝังศพ รูปปั้น' อันเป็นความหมายที่สืบ ภาคีรัตน์ และครอบครุமบนาทหน้าที่ของสิ่งก่อสร้างแห่งหนึ่ง ๆ ที่ได้รับการนานนานว่า “อนุสาวรีย์”

แต่ในความเป็นจริงแล้ว อนุสาวรีย์แต่ละแห่งได้แสดงบทบาทหน้าที่ที่ยิ่งใหญ่ไปกว่าเครื่องเตือนใจให้ระลึกถึงบุคคลหรือเหตุการณ์สำคัญ อนุสาวรีย์ยังมีความหมายรวมไปถึง

สิ่งเดือนใจให้ระลึกถึงการประกอบคุณงามความดีอันเป็นประโยชน์แก่ส่วนรวมอย่างใหญ่หลวงของบุคคลหรือกลุ่มชน รวมถึงความเสียสละเพื่อชาติและวีรกรรมในการรักษาความมั่นคงและเอกสารอธิบดีโดยด้วย นอกจากนี้แล้ว อนุสาวรีย์ยังเป็นที่รวมพลังจิตของชนส่วนใหญ่ให้เกิดความสามัคคี รักชาติ และ

* อาจารย์ประจำโครงการเชี่ยวชาญออกแบบสถาปัตยกรรมไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

¹ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ: อักษรเจริญพัฒนา, 2538), น. 916.

เป็นแบบฉบับแห่งเกียรติยศที่ชันรุ่นหลังพึงควรพยกย่องเทิดทูนเพื่อจัดจำเป็นด้วยร่างที่ประพฤติตาม²

ตามความหมายนี้ อนุสาวรีย์จึงเป็นมากไปกว่า “รูปเคารพ” ซึ่งเป็นลิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อระลึกถึงบุคคลหรือเหตุการณ์หรืออุดมการณ์ อันเป็นอนุสาวรีย์ในโลกทัศน์ของสังคมไทยก่อนหน้าที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชเจ้าอยู่หัวจะทรงสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ของพระองค์ขึ้นในปี พ.ศ. 2451

“อนุสาวรีย์” ตามความหมายของคำว่า monument เป็นเครื่องมือของรัฐ ในอันที่จะสร้างเอกภาพทางประวัติศาสตร์ชิงถูกสร้างขึ้นโดยรัฐ ทั้งที่เป็นรัฐสมบูรณ์ญาลิหรือรัฐชาติ ซึ่งวิธิการที่รัฐจะทำให้คนยึดถือประวัติศาสตร์ที่สร้างขึ้นได้ก็โดยอาศัยระบบการศึกษามวลชน การสื่อสารมวลชน พิธีกรรม และอนุสาวรีย์ ซึ่งเป็นการเลือกหยิบเอาประวัติศาสตร์ส่วนที่รัฐจะใช้ประโยชน์มาสร้างให้เห็นเป็นรูปธรรม เช่นถึงได้ง่าย เร้าอารมณ์ได้ดี³ ทำให้อนุสาวรีย์จำต้องถูกสร้างไว้ในที่สาธารณะเพื่อที่มหานั่นจะเข้าถึงได้โดยง่าย ในขณะที่ “รูปเคารพ” จะมีที่ทางวางไว้เฉพาะ

โดยทั่วไปแล้ว อนุสาวรีย์แบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทด้วยกันคือ อนุสาวรีย์ทั่วไป หมายถึง ลิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงเหตุการณ์ที่สำคัญอันเกิดขึ้นในท้องถิ่นนั้น ๆ ซึ่งอาจจะสร้างขึ้นในลักษณะสถาปัตยกรรมแบบใดแบบหนึ่ง หรือสร้างเป็นรูปบุคคลแต่มิได้จำลองเป็นรูปเหมือนจากบุคคลที่เลี้ยงชีวิต⁴ อนุสาวรีย์ประเภทที่ 2 คือ อนุสาวรีย์บุคคลสำคัญ ซึ่งมีทั้งที่เป็นอนุสาวรีย์พระมหากษัตริย์ และพระบรมวงศ์ในราชวงศ์ กับอนุสาวรีย์บุคคลสำคัญทั่วไป อนุสาวรีย์พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศ์ในราชวงศ์ กับอนุสาวรีย์บุคคลสำคัญทั่วไป อนุสาวรีย์พระมหากษัตริย์ ในพระบรมราชจักรวังค์ พระมหากษัตริย์ในยุคสมัยอื่น เจ้านายซึ่งเป็นเชื้อสายในพระบรมราชจักรวังค์ และพระราชวงศ์ของพระมหากษัตริย์ในยุคสมัยอื่น ซึ่งบุคคลเหล่านี้ได้ประกอบการณียิกิจอันเป็นคุณประโยชน์อย่างยิ่งใหญ่แก่ประเทศชาติในยุคสมัยต่าง ๆ ตามที่มีเรื่องราวปรากฏในเอกสารหรือหลักฐานทางประวัติศาสตร์และ

² ฉวีงาม บุญเจริญ, “การก่อสร้างอนุสาวรีย์แห่งชาติและการจำลองพระพุทธรูปสำคัญ,” ศิลปการ 28 (พฤษภาคม 2527): 43.

³ นิธ เอียวคริวงค์, “สังความอนุสาวรีย์กับรัฐไทย”, ใน ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2538), น. 94.

⁴ ฉวีงาม นาเจริญ, เรื่องเดิม, น. 43.

โบราณคดี อนุสาวรีย์ของพระมหากษัตริย์เรียกว่า “พระบรมราชานุสาวรีย์” ถ้าเป็นบุคคลที่มีศักดิ์ลั่นมาและพระราชวงศ์เรียกว่า “พระอนุสาวรีย์” อนุสาวรีย์ประเภทนี้นิยมสร้างเป็นรูปเหมือน

อนุสาวรีย์ในกรุงเทพฯ

ในเขตพื้นที่ของกรุงเทพมหานคร ปรากฏอนุสาวรีย์ทั้งในแบบอนุสาวรีย์หัวไปลະอนุสาวรีย์บุคคลสำคัญอยู่หลายแหล่งด้วยกัน อาทิ อนุสาวรีย์ท้าวอสานา (มุ่มนามหลวงด้านทิศเหนือ) อนุสาวรีย์พระชาติปัจดัย (ถนนราชดำเนิน) อนุสาวรีย์ชัยสมรภูมิ (ถนนพหลโยธิน) พระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พลับพลาพระราชพิธีหน้าวัดราชนัดดาราม) พระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (เชิงสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ ฝั่งพระนคร) พระบรมรูปทรงม้า พระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (สวนลุมพินี) เป็นต้น ซึ่งจะเห็นได้ว่าด้วยเป็นอนุสาวรีย์ที่สร้างอยู่บนพื้นที่ กรุงเทพมหานครฝั่งพระนครแทบทั้งสิ้น ส่วนในฝั่งธนบุรีนั้น ปรากฏอนุสาวรีย์ที่สำคัญสุดเพียงแห่งเดียวคือ พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ประดิษฐานอยู่ที่วังเวียนใหญ่

ในด้านสถาปัตยกรรม อนุสาวรีย์แห่งนี้จัดเป็นอนุสาวรีย์ตามความหมายของ monument อย่างแท้จริง ดังแต่ขั้นตอนของการเลือกรูปแบบอนุสาวรีย์ ลักษณะของพระบรมรูปซึ่งยึดตามเนื้อหาในประวัติศาสตร์เป็นหลักของการสร้าง รวมถึงสถานที่ตั้งซึ่งเป็นจุดดักของถนนหลายสายและเป็นย่านชุมชนที่สำคัญของพื้นที่ ทำให้เกิดความโดดเด่นและเป็นที่สาธารณูปการที่คนทั่วไปจะเข้าถึงอนุสาวรีย์ได้โดยสะดวก

แต่เมื่อพิจารณาถึงความหมายที่ซ่อนเร้นอยู่ภายใต้ในอนุสาวรีย์แห่งนี้แล้ว เราจะพบว่ามันเต็มไปด้วยความเชื่อ ความศรัทธาของ “คนฝั่งธน” ที่มีต่อองค์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช อันมีรากฐานที่มาจากประวัติศาสตร์ผสมกับตำนาน นิทาน และเรื่องเล่า (อันรวมถึงการเล่าลือต่างๆ นานา) เนื้อสืบสืบ传 สำนึกในความเป็น “คนฝั่งธน” ผสมผสานกันจนกลایนาเป็นพลังที่เข้มแข็งและทรงอำนาจ มากพอที่จะผลักดันให้เกิดการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์แห่งนี้ขึ้นมาได้ อนุสาวรีย์แห่งนี้จึงมีได้เกิดขึ้นอย่างโดยไม่คาดเดียวโดยไม่มีปฏิสัมพันธ์กับสังคมรอบข้าง หากแต่เต็มไปด้วยเนื้อหาของความเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทยและสังคมของกรุงเทพมหานครในช่วงเวลาดังกล่าวไว้ออกด้วย ซึ่งเป็นสิ่งที่จะช่วยให้ภาพของประวัติศาสตร์ธนบุรีสมัยใหม่ชัดเจนยิ่งขึ้น

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ในความทรงจำของราชสำนักรัตนโกสินธ์

ผู้คนในสมัยรัตนโกสินธ์ตอนต้นที่มีประสบการณ์ร่วมในสังคมคราวเสียกรุงครั้งที่ 2 และการกอบกู้บ้านเมือง ยังคงจำกัดและระลึกถึงพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้าตากสินได้เป็นอย่างดี ดังจะเห็นได้จากคราวที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและสมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาสุรสหนาทรับสั่งให้ชุดพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้นมาพระราชทานเพลิง ณ วัดอินธรรม เมื่อปี จ.ศ. 1146 (พ.ศ. 2327) บรรดาเจ้าจอมฝ่ายในซึ่งเป็นข้าราชการครั้งแผ่นดินกรุงธนบุรี “คิดถึงพระคุณชวนกันร้องให้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทับสองพระอุบัตรงพระพิโรธ คำรัสสั่งให้ลงพระราชานุญาตโนนทำลายพินาศลงไปแล้วก็ตาม บรรดาข้าราชการฝ่ายใน เหล่านี้คือผู้ที่จำกัดและทำหน้าที่ถ่ายทอดเรื่องราวต่าง ๆ ของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ในราชสำนักของรัตนโกสินธ์ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงกล่าวว่า ทรงรู้เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสิน พระกิริยาอัชญาสัย รวมถึงการยกย่องเป็นอย่างดี เพราทรงคุ้นเคยอยู่กับบรรดาเจ้านายผู้ใหญ่ ลูกหลานของสมเด็จพระเจ้าตากสินอยู่มาก”⁵

ในหมู่ของชนชั้นนำไทย เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินในส่วนที่ได้รับการจำกันได้มากที่สุดคือ พระราชกรณียกิจในการกอบกู้อกราชของชาติไทย หลังจากการพ่ายแพ้สังคามและกรุงศรีอยุธยาโนนทำลายพินาศลงไป เทฤการณ์ดังกล่าวได้สร้างบาดแผลให้กับประวัติศาสตร์ของชาติอย่างมาก ดังนั้น การที่มีวีรบุรุษมาทำการกอบกู้อกราชและศักดิ์ศรีของชาติจึงเป็นเรื่องที่ควรจดจำเป็นอย่างยิ่ง นอกจากนี้อีกประการหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับความกล้าหาญในการสังคมแล้ว เรื่องของพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินก็เป็นที่จดจำได้มากอีกเรื่อง

⁵ เจ้าพระยาทิพกรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพกรวงศ์: ฉบับดั้งเดิม ประชุมพงศาวดารฉบับราชบูรณะ ภาคที่ 1, บรรณาธิการโดย นิธิ อุเยวารีวงศ์ และชาระตันฉบับโดย นฤมล ธีรวัฒน์ (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พรินติ้ง แอนด์ พับลิชิชิ่ง, 2539), น. 49.

⁶ กรมหลวงนิเวศนารेव, จดหมายเหตุความทรงจำกมหลังนิเวศนารेव และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พิมพ์ครั้งที่ 6, (ม.ป.ท., 2526), น. 50-51. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้ารัมภวงศ์เจ้าวะปุษ្យบาก).

หนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเหตุการณ์ช่วงท้ายพระชนม์ชีพที่หลักฐานส่วนมากได้ระบุว่า ทรงมีอาการเสียสติ ซึ่งเป็นเรื่องธรรมชาติที่อาจจะเกิดขึ้นกับใครก็ได้ แต่สำหรับ กษัตริย์แล้ว ไม่เคยมีประภูมิในลักษณะนี้มาก่อน ความทรงจำเกี่ยวกับพระราชประวัติในช่วงท้ายพระชนม์ชีพจึงถูกบอกเล่าอยู่ท้ายส้านวนและเติมไปด้วยความ สงสารในชะตากรรมดังกล่าว จนเป็นที่มาของการสร้างเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ สำนวนใหม่ที่เกี่ยวข้องกับอาการป่วยและการณ์สวรรคตของสมเด็จพระเจ้าตากสิน

อาจจะกล่าวได้ว่า ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ชนชั้นนำของไทยเป็นกลุ่มที่ผลิต งานประวัติศาสตร์อุดมมากที่สุด ทั้งนี้เป็นเพราะเป็นกลุ่มที่ได้รับการศึกษาและ เข้าถึงข้อมูลต่างๆ ได้ง่าย จาริตของการบันทึกเหตุการณ์ในอดีตและการเก็บรวบรวม พึงคุณภาพดีและหนังสือต่างๆ เป็นเรื่องของกลุ่มชนชั้นนำไม่ใช่หน้าที่ของสามัญชน ดังนั้นงานประวัติศาสตร์ส่วนมากจึงถูกสร้างสรรค์ขึ้นภายใต้พระราชสำนักเป็นหลัก

ดัวอย่างงานขึ้นสำาคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงทัศนคติและการรับรู้เรื่องราวของ สมเด็จพระเจ้าตากสินในระดับราชสำนัก คือ

1. พระบรมราชาธิบາຍของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง “ราชภูรพึงระลึกถึงพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดิน” พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2457⁷

ในบทความเรื่อง “ราชภูรพึงระลึกถึงพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดิน” พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงกล่าวถึงหน้าที่ของราชภูรในแผ่นดิน ที่จะต้องจงรักภักดิ์ คิดถึงพระเดชพระคุณของพระเจ้าแผ่นดินให้มาก ไม่สมควรจะ ลบหลู่หรือทำลายพระเดชพระคุณ ถึงแม้ว่าจะทรงเคยทำความผิดมาบ้าง โดยได้ ทรงยกตัวอย่างเรื่องของพระเจ้าอยู่หัวเอกสารทัศน์และสมเด็จพระเจ้าตากสินว่า แม้ว่า พระเจ้าเอกสารทัศน์จะทรงมีความผิดทำให้แผ่นดินเป็นจลาจลต่างๆ นานถึง 8 ปี 9 ปี แต่ก็ไม่เมิ่มคราบภูทยศล้างทำลาย สุทัณเป็นเข้าແຜนดินจนเสียเมืองแก่พม่า แม้ภายใน หลังจะเสด็จสวรรคตไปแล้ว ก็ยังมีผู้มาทำพระศพถวายพระเพลิงให้ก็พระเจ้าอยู่หัว

⁷ หนังสือชุมนุมพระบรมราชาธิบາຍในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ พระเจ้า บรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ์ เมื่อครั้งทรงดำรงตำแหน่งสภานายกหอพระสมมุดวชิรญาณ ได้ทรงพระนิพนธ์คำอธิบายไว้ในการจัดพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2457 ว่า ได้คัดสำเนามาจากหอพระสมมุด วชิรญาณบ้าง พบร่วมในห้องอาลักษณ์บ้าง แต่มีอยู่จำนวนไม่มากนัก เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเฉพาะเวลาที่ทรงว่างราชการเท่านั้น และพระราชนิพนธ์ก็จะค้างอยู่ ไม่จบเลี้ยดอย่างมาก อย่างไรก็ตาม เรื่องดังๆ ที่ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ล้วนแต่น่ารู้และไม่ได้ล้าสมัยไป แต่อุ่งใจ ซึ่งจะเป็นประโยชน์แก่นักโบราณคดีและนักประวัติศาสตร์ตลอดจนผู้สนใจในเหตุการณ์ ต่างๆ.

คิดถึงพระเดชพระคุณอยู่⁸ มีเนื้อความตอนหนึ่งกล่าวว่า

เจ้าตากสินรวบรวมคนตั้งแผ่นดินต่อรอบม้าศีนแผ่นดินไทยตั้งเป็นเอกสารชี้นี้ได้ แต่ต้นทำให้เป็นโทใหญ่ทุกข์แก่คนที่ไม่เข้าด้วย และทำไม่ได้ดังใจเท่าไรด้วยความร้ายกาจ แต่เพาะการที่ประพฤตินั้นเป็นความรักษาคนทั้งปวงโดยมาก ก็มีผู้ยกบุญยอคุณว่าเป็นคนดีจนได้เป็นใหญ่ในแผ่นดินสยามอันนี้ เท่ากับที่พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนได้ครองมา ครั้นภายหลังเสียอารมณ์คิดผิด ๆ ไป ทำให้ราชภูรัตน์ร้อนรนทั่วทุก... ถึงกระนั้น ก็ยังมีคนเป็นอันมากคิดถึงบุญคุณอยู่ ไม่ลบหลู่ปัจจิบันบุรุษที่เกิดในราชภูรัตน์ ยังนับถือเป็นน้องเจ้าราชนิกูล เรียกว่าคุณ เรียกว่าท่านม่อมอยู่จนทุกวันนี้ ว่ามานี้ให้เห็นว่า ท่านผู้เป็นเจ้าแผ่นดินได้ครองแผ่นดินมาแต่ละพระองค์ ๆ มีพระเดชพระคุณแก่คนเป็นอันมาก ถึงมีความผิดความร้ายความชั่วทำได้ฯ จะมาถ้างความดีให้หลุดไปหมดก็ไม่ได้...⁹

ความดังกล่าววนอกจากจะชี้ให้เห็นถึงการรับรู้เรื่องสมเด็จพระเจ้าตากสินที่ยังมีอยู่ในราชสำนักตั้งแต่แรกนับถือในสิ่งที่ควรแก่การยกย่องและลับล้างความผิดในกรณีนี้ฯ ลงได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้นำเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมาเน้นให้เห็นถึงหน้าที่การทรงรักภักดีต่อพระมหาภัชตริย์ อันเป็นลิ่งที่ราชภูรัตน์พึงกระทำ

2. พระราชพิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงรินทรเทวี พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2451¹⁰

ในเนื้อความดังเดิมของจดหมายเหตุ กรมหลวงรินทรเทวีได้ทรงกล่าวถึงเรื่องราวนี้ในรักษากลของสมเด็จพระเจ้าตากสินไว้ว่าด้วย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอม

⁸ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “ราชภูรัตน์พึงระลึกถึงพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดิน,” ใน ชุมนุมพระบรรพชาติสายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สหกรณ์ข่ายสัมพันธ์ประเทศไทย, 2508), น. 6-7.

⁹ เรื่องเตียวภัน, น. 7-8.

¹⁰ เป็นพระราชพิจารณ์เพื่อสืบหาผู้แต่งหนังสือจดหมายเหตุความทรงจำซึ่งเป็นบันทึกความทรงจำของผู้แต่งตั้งแต่สมัยแผ่นดินกรุงธนบุรีจนถึงสมัยตั้งต้นตั้งแต่แรกนับถือในสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้วิธีการพิจารณาเนื้อความ ลักษณะวิธีการเรียบง่าย การเล่าเรื่องราวต่าง ๆ รวมถึงการใช้สรรพนามอย่างถูกต้องด้วยภาษาไทย เช่น “สุกดีทรงวินจฉัยว่า ผู้แต่งหนังสือล้มเหลว” พระองค์เจ้ากุพระเจ้าน้องนางเรืองในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเรียกันว่า “เจ้าครอบครัวโพธิ์” และมีพระนามทรงกรุณารับรองในรักษากลที่ 4 ว่า “กรมหลวงรินทรเทวี.”

เกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชวิจารณ์ว่า ผู้เขียนได้กล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินอย่างนับถือ โดย

...ใช้ถ้อยคำกล่าวถึงโดยความเคารพเหมือนอย่างลูกหลวงเจ้ากรุงธนบุรีพูดตามที่ได้เคยพูดมาเป็นอันมาก เมื่อกล่าวถึงลัญญาวิปลาสก็กล่าวด้วยความเห็นใจว่าการบังเอญเป็นไปเช่นนั้นด้วยเป็นเวลาคราวที่กรรมและเป็นเวลาสิ้นบุญวาราสนา เมื่อกล่าวถึงการครุยต่างๆ ก็ค่อนจะเป็นคำข้าวอดๆ ว่า เก่งกาจ หรือใจคอเดี๋ยวอย่างเดียวกันกับลูกหลวงเสือกล่าวถึงชุนหลวงเสือกล่าวถึงชุนหลวงเสือ... และเป็นผู้กิริยาอัชณาสัย เจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งลูกหลวงเข้าเล่ากันอยู่ว่า เมื่อจะรับสั่งกับใครๆ ย่อมเรียกพระองค์เบื้องขวาพ่อ ดังนี้ข้าพเจ้าผู้คุณเคยในหมู่ลูกหลวงเจ้ากรุงธนบุรีมาก คือ คุณปลัดเสี้ยym บุตรพระพงษ์นรินทร์ได้เลี้ยงมา ทั้งได้คุณเคยกับเจ้านายผู้หญิงลูกหมื่นมองค์ จึงได้รู้เรื่องราวของเจ้ากรุงธนบุรีและพระกิริยาอัชณาสัย ทั้งทราบถ้อยคำของลูกหลวงเหล่านั้นเคยยกย่องกันอย่างไรด้วย¹¹

จากพระราชวิจารณ์ข้างต้นได้แสดงให้เห็นว่า ทรงรับรู้เรื่องราวต่างๆ ที่เกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินจากบรรดาเชื้อสายของพระองค์ที่อยู่ในราชสำนัก ทั้งที่เป็นเรื่องจริงตามพระราชพงศาวดาร และเรื่อง “เล่าลือ” ต่างๆ เช่นเรื่องของเจ้าพระยานครครีอธรรมราช (น้อย) ที่เชื่อกันในหมู่ลูกหลวงของสมเด็จพระเจ้าตากสินว่า เป็นพระโอรสของพระองค์ ความข้อนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงกล่าวถึงว่า “...เป็นเรื่องที่เขาเล่ากระซิบกันเป็นการเปิดเผย และพวงบุหลหลวงเจ้ากรุงธนบุรีก็มักถือว่าเป็นพื่นรอง เหตุะฉนั้นจึงนับเกี่ยวข้องกันในเชื้อวงศ์เจ้ากรุงธนบุรี...”¹² เรื่องราวนี้แม้จะด้อยในด้านหลักฐานข้อมูล แต่ล้วนที่สำคัญคือ เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่า แม้แต่ในราชสำนักรัตนโกสินทร์ตอนต้นเอง เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินยังคงเป็นที่รับรู้กันอย่างแพร่หลายและเล่าสืบท่อๆ กันมาใน

¹¹ กรมหลวงนรินทร์เทวี, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทร์เทวี และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว น. 50-51.

¹² เรื่องเดียวกัน, น. 121. เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้จะมีเรื่องเล่าลือเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินในกรณีต่างๆ อยู่อย่างมากในราชสำนัก แต่เรื่องที่เล่ากันว่าทรงหลบหนีออกจากกรุงธนบุรีเมื่อ พ.ศ. 2325 กลับไม่ถูกบันทึกไว้แต่อย่างใด.

หมู่ผู้สืบเชือสายของพระองค์

3. พระบรมราโชวatalogของพระบาทสมเด็จพระมหามythugeelaเจ้าอยู่หัวเรื่อง “เลือป้าคืออะไร” พระราชทานแด่เลือป้า วันศุกร์ 26 พฤศจิกายน พ.ศ. 2454

พระบรมราโชวatalogฉบับนี้ได้แสดงให้เห็นถึงความแพร่หลายในเรื่องวิรกรรมของสมเด็จพระเจ้าตากสินในฐานะที่เป็นวีรบูรุษของชาติ ซึ่งวิรกรรมของพระองค์ได้สอดคล้องกับความเป็นคนที่มีจิตใจแบบ “เลือป้า” อันเป็นพระราชนิยมในขณะนั้น

ต่อมาเมื่อเกิดราชจลเดียกรุณแก่พม่า ก็มีเจ้ากรุงธนบุรีเป็นผู้ต้องลักษณะเลือป้าอย่างดี เป็นผู้กฎหมายไทยไว้ได้มีกรุญได้เสียแก่พม่า เพราะชุมหลวงสุริยาศน์อมรินทร์ผู้มิได้เป็นเลือป้า ชาติไทยเราได้กระจัดกระจาดแทกคน เจ้ากรุงธนได้เป็นผู้รวบรวมคนไทยให้ตั้งตัวเป็นชาติขึ้นได้อีก นับว่าเป็นผู้ที่ได้ทำคุณประโยชน์แก่ชาติน้ำหนึ่งเมืองอย่างประเสริฐ ควรที่เราทั้งหลายจะด加以หนนดไว้ในใจไม่ควรจะนึกถึงเจ้ากรุงธนบุรีแต่ในตอนหลังเมื่อมีสติพิ้นเพื่อนเสียแล้ว เพราะคนเสียจริตจะถือโทษไปหนักหนาทำไม่อย่างไร ๆ เจ้ากรุงธนบุรีก็ยังดีกว่าพระเจ้าแผ่นดินบางองค์ มีชุมหลวงสุริยาศน์อมรินทร์เป็นต้น¹³

จะเห็นได้ว่า ในระดับราชสำนัก พระราชประวัติและวิรกรรมของสมเด็จพระเจ้าตากสิน เป็นสิ่งที่ได้รับการจดจำและเล่าสืบทอดกันมาอย่างไม่ขาดสาย โดยที่พระราชกรณียกิจในการส่งความกู้ชาติเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำไทยสมัยสมบูรณ์ภูมิภาคที่ใช้ราชย์ให้ความสำคัญเป็นอย่างมากในฐานะแบบอย่างที่ดีที่ควรปฏิบัติ ในส่วนของพระราชประวัติ เหตุการณ์ช่วงท้ายพระชนม์ชีพได้รับการจดจำมากที่สุด แต่ได้มีการอธิบายให้เห็นว่าไม่ใช่สิ่งสำคัญเมื่อเทียบกับพระราชกรณียกิจของพระองค์

สมเด็จพระเจ้าตากสิน ในทัศนคติและการรับรู้ของสามัญชน

เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสิน นอกจากจะเป็นที่รับรู้ของคนในราชสำนักแล้ว ยังแพร่หลายในหมู่คนธรรมดางานทั่วไปเช่นกัน และมีลักษณะที่

¹³ พระบาทสมเด็จพระมหามythugeelaเจ้าอยู่หัว, “เลือป้าคืออะไร,” ใน ปลูกใจเลือป้า (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2530), หน้า 4.

โลดโผน เต็มไปด้วยเรื่องราวอภินิหาร จินตนาการ และคำรำลือต่างๆ นานา เรื่อง ราชของพระองค์ถูกถ่ายทอดผ่านสือแขวนต่างๆ มากมาย มีทั้งที่เป็นหนังสือ ประวัติศาสตร์ ที่ค้นคว้าศึกษาจากหลักฐานประเกทต่างๆ รวมถึงหลักฐานประเกท “คำบอกเล่า” ที่ได้ยินได้ฟังมารวมอยู่ด้วย นอกจากนี้ยังปรากฏในงานประพันธ์ ประเกทนิยายอิงประวัติศาสตร์และบท lokale อิกด้วย งานกลุ่มนี้มักจะได้รับความนิยมจากผู้อ่านเนื่องจากผ่านการวิเคราะห์และเรียนเรียงโดยผู้แต่งมาแล้ว มีการใช้ภาษาที่ร่วมสมัยทำให้เกิดความเข้าใจและเข้าถึงเนื้อความได้ง่ายกว่าเอกสารสมัย古 ทำให้เรื่องราวน่าอ่านยิ่งนัก ไม่ใช่แค่เรื่องราวในอดีตอันยาวไกลกล้ายมาเป็นสิ่งที่ใกล้ตัวผู้อ่าน เสมือนเป็นผู้ใกล้ชิดที่รับรู้เรื่องราวนั้นด้วยตนเอง

1. อภินิหารบรรพบุรุษ

ตีพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกโดยสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสารคารวุณิต เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงกพหนม อ้มเจ้าบปิยภักดี นารถ สุประดิษฐ์ พ.ศ. 2473¹⁴

เนื้อความส่วนใหญ่จากหนังสือ อภินิหารบรรพบุรุษ ได้ถูกกล่าวข้างต้น รุ่นต่อๆ มาอีกหลายชั้นด้วยกัน โดยเฉพาะเรื่องปาฏิหาริย์ที่เกิดขึ้นในวัยเยาว์ของ สมเด็จพระเจ้าตากสิน เช่น เรื่องงูเหลือมใหญ่เข้าไปขดเป็นทักษิณาวัดอยู่ในกระดัง โดยรอบเด็กชายสิน¹⁵ เรื่องการทำนายดวงชะตาของขันแสงจัน ที่ทำนายไว้ว่าทั้ง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าและสมเด็จพระเจ้าตากสินซึ่งในขณะนั้นยังผนวช เป็นพระภิกษุอยู่ จะได้เป็นพระมหากรุณาธิรัชย์ทั้งสองพระองค์ ซึ่งเป็นเนื้อความที่ไม่ ปรากฏอยู่ในหลักฐานชั้นอื่น การอธิบายความโดยพิสดารและเต็มไปด้วยเรื่องของ บุญญาภินิหารเช่นนี้ ทำให้เป็นที่จดจำของผู้อ่านได้เป็นอย่างมาก

2. บทละครเรื่อง “พระเจ้ากรุงชนบุรี”

บทประพันธ์ของหลวงวิจิตรวาทการ แสดงเป็นละครเวทีในปี พ.ศ. 2480

บทละครเรื่องนี้แต่งขึ้นในช่วงที่รัฐบาลไทยได้ส่งเสริมอุดมการณ์ว่าด้วย

¹⁴ หนังสือเล่มนี้ต้นฉบับเป็นสมุดไทย กระดาษข้อยขาวด้านมีก 2 เล่ม มีเนื้อความกล่าวถึง พระราชนิพัทธ์ของสมเด็จพระเจ้าตากสิน และพระราชนิพัทธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลกจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นเอกสารที่มีปัญหาเรื่องของตัวผู้แต่ง ซึ่งเดิมเชื่อว่าเป็นผลงานของ ก.ศ.ร. กุลบาน แต่จากการวิเคราะห์เนื้อความบางตอนแล้วว่าทำให้นักวิชาการหลายท่านตั้งข้อสงสัยว่า จะเป็นผลงานการประพันธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส.

¹⁵ อภินิหารบรรพบุรุษ, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสกนพพิพรรณนารถ, 2473), น. 2. (พิมพ์ เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงกพหนม อ้มเจ้าบปิยภักดี นารถ สุประดิษฐ์).

ความรักชาติ บทประหรณเรื่องที่หลวงวิจิตรวาทการประพันธ์ขึ้นล้วนแล้วแต่มีเนื้อหาเกี่ยวกับวิกรรมของการต่อสู้เพื่อชาติ ศาสนา กษัตริย์ และเน้นในแนวคิดของความสามัคคีเป็นหลัก หลวงวิจิตรวาทการได้ดำเนินเรื่องส่วนสำคัญให้เป็นไปตามประวัติศาสตร์ โดยเพิ่มตัวละครขึ้นบางตัวเพื่อทำหน้าที่ดำเนินเรื่อง สิ่งที่ต่างออกไปจากพระราชพงศาวดารคือ ผู้ประพันธ์ได้บรรยายพระอุปนิสัยของสมเด็จพระเจ้าตากสินรวมถึงเหตุการณ์ในช่วงท้ายรัชกาลโดยยึดตามความในหนังสือ “จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” เป็นหลัก เพื่อใช้อธิบายว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินไม่ได้ทรงโหดร้าย บ้าคลั่ง ฆ่าคน เมียนพระ ดังที่ผู้แต่งพงศาวดารได้กระทำให้คนเข้าใจผิดเป็นอันมาก¹⁶ จากกล่าวไว้ว่า ละครเรื่อง “พระเจ้ากรุงธนบุรี” ซึ่งจัดแสดงโดยกรมศิลปากร เป็นอุปกรณ์ที่ดีในการสื่อความพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้าตากสินให้ประชาชนได้รับรู้โดยทั่วถัน

3. นวนิยายอิงประวัติศาสตร์เรื่อง โครงสร้างกรุงธนบุรี

บทประพันธ์ของหลวงวิจิตรวาทการ (พ.ศ. 2474) แสดงเป็นละครเวทีในปี พ.ศ. 2483¹⁷ พิมพ์ครั้งแรกใน เพลินจิตต์รายสัปดาห์ รวมพิมพ์ครั้งแรกในหนังสือชุด รวมนวนิยายของ พล.ต. หลวงวิจิตรวาทการ เมื่อ พ.ศ. 2494

นวนิยายเรื่องนี้ หลวงวิจิตรวาทการเขียนขึ้นเพื่อบอกเล่าเหตุการณ์ในช่วงท้ายรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าตากสิน โดยได้ทราบข้อเท็จจริงบางประการจากบุคคลผู้ที่นั่งชี้สืบเชื้อสายตรงจากสมเด็จพระเจ้าตากสิน ดังที่หลวงวิจิตรวาทการได้ชี้แจงไว้ในหน้าคำนำของการพิมพ์ครั้งแรกว่า

...เมื่อราวีพีหนึ่ง ก่อนเขียนเรื่องนี้ ท่านผู้มีเกียรติผู้หนึ่งชี้สืบเชื้อสายตรง สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และเป็นผู้ใหญ่มากพอที่จะไม่พูดอะไรเล่น ๆ กับ ข้าพเจ้า ท่านยืนยันพร้อมด้วยหลักฐานคำบอกเล่าที่ท่านได้ยินได้ฟังและจะจำชื่อ ต่อ กันมาว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ได้ถูกประหารที่ป้อมวิชัยประสิทธิ์ในวันที่ 5 เมษายน พ.ศ. 2324 อย่างที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร แต่มาลิ้นพระชนม์เมื่อ

¹⁶ หลวงวิจิตรวาทการ, “ป่าสักการเรื่อง ‘พระเจ้ากรุงธนบุรี,’ ” ศิลปากร 1 (สิงหาคม, 2480) : 28.

¹⁷ จัดการแสดงขึ้นเพื่อเผยแพร่พระราชประวัติและสนับสนุนการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ ซึ่งหลวงวิจิตรวาทการเป็นหนึ่งในคณะกรรมการชุดนั้นด้วย.

3 ປີກາຍທັງ ແລະ ລົ້ນພະບານມີດ້ວຍນາຕກຣົມ ຖຸກຕົອຍ່າງທາຮູນໃນຂະນະທີທຽບ
ເຈົ້າງວິປັບສະກາຮົມສູນອູ້ນຄໍ້າ... ສ່ວນຄນທີຖຸກປະຫວາງທີ່ບ້ອນວິຫຍປະລິກິນນັ້ນ
ເປັນຄນອື່ນ ໄນໃໝ່ສົມເດົຈພະເຈົ້າກຽງຮູນບຸຮີ¹⁸

ແມ່ວ້າເຮືອງທີ່ຜູ້ໄຫຍ່ທ່ານນັ້ນເລົາໃຫ້ລວງວິຈິດວາທາກເພິ່ງຈະມີຄວາມນ່າໜີ້
ຄື້ອເພີ່ງໄດ້ກີດຕາມ ແຕ່ກີດເປັນເພີ່ງເຮືອງທີ່ໄດ້ຍືນໄດ້ພັ້ນແລະຈະຈໍາສັບຕ່ອກັນມາເທຳນັ້ນ ຄ້າ
ສາມາຮົກທາເກອກສາຣາໄຄມາຍືນຍັນເຮືອງດັກລ່າວໄດ້ກິສມຄວາມເຊື່ອວ່າເປັນເຮືອງຈິງ ດັນນັ້ນ
ຈະເຂີຍເຮືອງນີ້ໃນລັກະນະຂອງຫານປະວັດຄາສຕ່ຽມໄດ້ ລວງວິຈິດວາທາກຈຶ່ງເຂີຍນ
ໃນຮູບຂອງນວນນິຍາຍແທນ ໂດຍລົງພິມພິນທັນສື່ອ ເພີ້ນຈິດຕ່າຍສັບປາທ໌ ແລະ ໄດ້ຮັບ
ຄວາມນິຍາມຈາກມາຫານເປັນອ່າຍ່າມກ

ຜລສະຫຼອນທີ່ສຳຄັງຂອງນວນນິຍາຍເຮືອງນີ້ຄື້ອ ກ່ອໄທເກີດຄໍາຄາມຄື້ນຄວາມເປັນ
ຈິງໃນນີ້ເຮືອງອ່າຍກວ້າງຂວາງ ແລະ ໄດ້ກຳລາຍມາເປັນແນວຄົດໃໝ່ທີ່ວ່າດ້ວຍເຫດກາຮົມ
ໃນໜ່າງທ້າຍພະບານມີເພື່ອງສົມເດົຈພະເຈົ້າຕາກສິນ ທີ່ໃໝ່ໃນປັຈຈຸບັນຄວາມເຂື່ອນີ້ກີ້ອງ
ຄອງມີປາກງົງອູ້ ອາທີ ບທຄວາມຂອງນາຍທອງອູ້ ພຸດມພົມນີ້ (ອົດືດສາມາຊີກສກາຜູ້ແທນ
ຮາຍງົງຈັງຫວັດຮູນບຸຮີ) ເຮືອງ “ຄວາມຈິງຂອງມທາຮ່າທີ່ຄວາມຝາກ” (2497) ແລະ ທັນສື່ອ
ຂອງກິກຊຸ່ນໜີວຽມມັຍ ກົບລົງທີ່ເຮືອງ ໄກຮ່າພະເຈົ້າຕາກສິນ ທີ່ມີນີ້ທ່າໂດຍຮວມຄລ້າຍ
ກັບນວນນິຍາຍຂອງລວງວິຈິດວາທາກ ຕ່ານກັນເພີ່ງຮາຍລະເລືອດແລະ ກາຮັນຂ້ອມຸລເທຳ
ນັ້ນ ໂດຍໝາຍຂອງນາຍທອງອູ້ເປັນກາຣຕີຄວາມປະວັດຄາສຕ່ຽມແລະພົກຄວາມຕາມໄທ່ ໂດຍ
ມອງວ່າ ກາຣທ່ານຂອງຜູ້ບັນທຶກພະຣາພົກຄວາມຕາມແລະນັກປະວັດຄາສຕ່ຽມໄປດ້າຍ
ອົດືດແລະຂັກລ່າວ່າຫາ ໂດຍເຄພະຂັກລ່າວ່າພະອອກໆທຽບເລີຍສົດ ທາຮູນໂທດຮ້າຍ ທີ່
ນາຍທອງອູ້ໄໝ່ເຂົ້ອວ່າເປັນເຂັ້ນເຈິ້ງເຂີຍນທຄວາມຂັ້ນນີ້ມາເພື່ອແຜຍແພ່ວ່າຄວາມຈິງໃຫ້
ສັກຄນໄດ້ຮັບຮູ້ຄວາມຈິງ¹⁹ ສ່ວນເການຂອງກິກຊຸ່ນໜີວຽມມັຍ ເປັນກາຣໃຫ້ຂ້ອມຸລທາງຈິຕວິນຸ້າລານ
ໂດຍກາຣສັນທານກັບດວງພະວິນຸ້າລານຂອງສົມເດົຈພະເຈົ້າຕາກສິນ ອຍ່າງໄຮກີດຕາມ ທັນສື່ອ
ແລະບທຄວາມທັ້ງສາມໄດ້ມີສ່ວນໜ່າຍໃຫ້ຄວາມເຊື່ອໃນເຮືອງກຣົນສວຽບຄົດຂອງສົມເດົຈ
ພະເຈົ້າຕາກສິນເປັນທີ່ແພ່ວ່າລາຍໃນວົງກວ້າງ

¹⁸ ລວງວິຈິດວາທາກ, “ໄກຮ່າພະເຈົ້າກຽງຮູນ,” ໃນ ຮາມນວນນິຍາຍ 5 ເຮືອງຂອງ ພລ.ຕ.ລວງ
ວິຈິດວາທາກ ຊົດທີ 3 (ຮູນບຸຮີ: ປ. ພິສົນຄະກາຮົມພິມພົ, 2509), ນ. 90.

¹⁹ ທອອງອູ້ ພຸດມພົມນີ້, “ຄວາມຈິງຂອງມທາຮ່າທີ່ຄວາມຝາກ,” ໃນ ສົມເດົຈພະເຈົ້າຕາກສິນມທາຮ່າ
(ພຣະນະຄຣ: ບຣັຫກກາຣພິມພົໄຂຍວດນີ້, 2497), ນ. 50-69.

4. หนังสือที่ระลึกในงานพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เรียนเรียงโดยสมาคมสามัคคีตรีนิตร (2497)

ในหนังสือเล่มนี้ประกอบไปด้วยบทความต่าง ๆ ที่บรรดาสมาชิกของสมาคมได้เรียบเรียงขึ้น จัดพิมพ์เพื่อแจกในงานเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ในปี พ.ศ. 2497 บทความขึ้นสำคัญที่มีผลต่อการสร้างความรับรู้เรื่องของสมเด็จพระเจ้าตากสินคือ บทความเรื่อง “ความจริงของมหาราชนี่ควรฝ่า” ของนายทองอยู่ พุฒพัฒน์ กรรมการสมาคมสามัคคีตรีนิตรและอดีตสมาชิกกลาโหมแห่งราชภูมิรัตนโกสินธ์ และเป็นผู้ริเริ่มการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

สาระสำคัญของบทความดังกล่าวคือการขี้แจงข้อมูลเกี่ยวกับพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินในทางที่ถูกต้อง เพื่อระตามความเห็นของนายทองอยู่ นั้น พระราชพงศาวดารที่บันทึกเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมักจะกล่าวหาพระองค์ว่าเป็นบ้า โหดร้าย อำนาจ ก่อความดีครองนุ่นนานาอย่างต่าง ๆ นาบปากการซึ่งการบันทึกไว้เช่นนี้ ทำให้นักศึกษาเชื่อถือกันมาก “...นี่แหล่ะ จึงกล้ายเป็นเรื่องที่น่าสงสารไม่รู้จับสิ้นของมหาราชนี่ที่ทำให้พระองค์ต้องจบดิ่งอยู่ในความร้ายกาจตลอดกาล เนื่องจากนักประวัติศาสตร์บางคนได้ฉุดพระองค์ให้เข้าไปอยู่เช่นนั้น...” ส่วนความจริงที่นายทองอยู่ค้นพบนั้น “...หากเป็นเช่นนั้นไม่ ทำไมคนจึงกล้าบันทึกลงไปเช่นนั้นก็ไม่ทราบ...”²⁰

ในบทความขึ้นนี้ นายทองอยู่ พุฒพัฒน์ ผู้เขียน ได้มีข้อสังเกตใหม่เกี่ยวกับพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสิน 3 ประการด้วยกันคือ ประการแรก เรื่องของชาติกำเนิดว่า พระองค์อาจจะเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ²¹ ประการที่สองเรื่องของอาการประชวรในช่วงท้ายพระชนม์ชีพ ซึ่งผู้เขียนได้อ้างตามคำของพระวรรณค์เซtro พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภาที่ทรงกล่าวกับผู้เขียนว่า “ขุนหลวงตากไม่บ้า พงศาวดารเขียนเล่าว่าเลื่อนป้ายสีกันเกินไป ฉันมีข้อพิสูจน์หลายอย่าง”²² ประการที่สาม เรื่องกรณีสำรวจด ซึ่งเชื่อว่าพระบรมศพของสมเด็จพระเจ้าตากสินยังไม่ได้ถูกขุดขึ้นมาถาวรพะเพลิง แต่ยังคงถูกฝังอยู่ที่วัดบางยี่เรือ ส่วนพระศพที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าได้เสด็จมาถาวรพะเพลิงนั้น เป็นอีกผู้หนึ่ง²³

²⁰ เรื่องเดียวกัน, น. 51.

²¹ เรื่องเดียวกัน, น. 54.

²² เรื่องเดียวกัน, น. 53.

²³ เรื่องเดียวกัน, น. 54.

อาจกล่าวได้ว่า การรับรู้เรื่องราวทัศนคติเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินที่ถูกถ่ายทอดออกมานเป็นงานเขียนประเภทต่าง ๆ นั้น ได้สะท้อนภาพของสมเด็จพระเจ้าตากสินในหมู่ชนชั้นนำหรือกลุ่มผู้ปกครอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานที่ผลิตในราชสำนัก ซึ่งแม้ราชสำนักและกลุ่มชนชั้นนำของไทยจะให้ความเคารพยกย่องเทิดทูนสมเด็จพระเจ้าตากสินในฐานะวีรบุรุษของชาติมากเพียงใดก็ตาม แต่ก็มิได้พยายามทำอะไรเพื่อเป็นอนุสรณ์ให้ระลึกถึงนักอภิเษกในจากการกล่าวถึงในงานเขียนประเภทต่าง ๆ ทั้งนี้อาจจะมาจากการที่สมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นพระมหากษัตริย์คนละราชวงศ์ อีกทั้งแบบแผนการปกครองในรัชสมัยของพระองค์ไม่ได้รับการยอมรับอย่างสนิทใจนัก เพราะผิดจากแบบแผนโบราณราชประเพณี แม้แต่การที่ช่วงท้ายรัชกาลเกิดเหตุจลาจลขึ้นก็ถูกอธิบายว่า “เป็นเพราะการพระราชพิธีบรมราชาภิเศกที่ได้ทำครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีทำไม่ถูกด้วยความดีร้าย ครั้นมาเกิดเหตุวิปริตขึ้นในปลายแฝดเดือนกันวาพฤษภาไม่ได้ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเศกให้ถูกด้วย”²⁴ ในขณะเดียวกันก็จะพบว่า ผลงานของกลุ่มสามัญชนที่มีบทบาทในวงสังคม (นักการเมือง ข้าราชการ) กลับมีการนำเสนอเรื่องราวที่พยายามเชื่อมโยงเหตุการณ์ในอดีตให้เข้าหากันจุนมากขึ้น สร้างความใกล้ชิดกับองค์สมเด็จพระเจ้าตากสินมากขึ้น และมีการแสดงออกถึงชะตากรรมของพระองค์อย่างตรงไปตรงมา ซึ่งลักษณะเช่นนี้จะพบได้ในการรับรู้ระดับประชาชนธรรมดามักในรูปของเรื่องเล่า(ลือ) นิทาน ตำนาน ของห้องถินตามที่ต่าง ๆ²⁵ ซึ่งเป็นการสร้างเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้นใหม่ โดยมีกรอบโครงแบบประวัติศาสตร์ฉบับทางการ แต่เพิ่มเนื้อหาในเชิงบุญญาธิการ อกนิหารเสริมเข้าไปอีกส่วนหนึ่ง รวมถึงการเชื่อมโยงเรื่องราวพระราชประวัติและ

²⁴ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2** (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภा, 2505), น. 17.

²⁵ ประักษ์พยานที่ยืนยันความเป็นวีรบุรุษของห้องถิน ได้แก่ ตำนาน เรื่องเล่า และลิ้งของสำคัญของห้องถินที่มีประวัติศาสตร์เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าตากสิน เช่น เรื่องระมังแก้ว วัดคลาน ดอยเชาแก้ว และจังหวัดตาก ซึ่งเชื่อกันว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินได้มาตีระมังกระทำสัตย์อิฐฐานเลี้ยงพระบารมีเมื่อคราวที่ทรงยกหัวพกับจากการบรรกับพม่าที่เรียกว่า “พ.ศ. 2317 ต้นโพธิ์ที่เชื่อกันว่า เป็นที่สมเด็จพระเจ้าตากสินอาชาขึ้นพระที่นั่งไปผูกไว้ที่จังหวัดชลบุรี รวมถึงการรวมพลกู้ชาติที่เมืองระยองและจังหวันบุรีซึ่งกล่าวเป็นที่มาของเรื่องทุบทมหม้อข้าวหม้อแกงก่อนจะย้ายเมือง เป็นต้น เรื่องเล่าเหล่านี้มีพลังมากยิ่งกว่าเนื้อหาที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารซึ่งเป็นประวัติศาสตร์ฉบับราชการ และเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ที่น่าภาคภูมิใจของห้องถิน ด้วยเหตุนี้ความทรงจำและการรับรู้เรื่องของสมเด็จพระเจ้าตากสินในระดับประชาชนจึงมีอนุสรณ์ให้ระลึกถึงพระองค์อยู่อย่างหลาภล้าย.

พระราชกรณียกิจเข้ากับหลักฐานทางโบราณสถานและโบราณวัตถุในท้องถิ่น

ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระเจ้าตากสินไม่ได้เป็นแค่รัฐบุรุษของชาติเท่านั้น หากแต่ยังกล้ายมาเป็นวีรบุรุษของท้องถิ่นต่าง ๆ อีกด้วย อย่างไรก็ตาม การรับรู้ในระดับของประชาชนซึ่งมีมาจากการเรื่องเล่าลือต่าง ๆ เหล่านี้มีจุดด้อยที่สำคัญคือมักจะเป็นเรื่องที่เล่าสืบ ๆ กันมาโดยไม่สามารถระบุถึงที่มาหรือหลักฐานที่ชัดเจนได้อีกทั้งไม่มีข้อมูลทางด้านเวลาที่จะระบุได้ว่า เรื่องราวต่าง ๆ นั้นเริ่มนี้ตั้งแต่เมื่อใด ซึ่งทำให้ความน่าเชื่อถือในความเป็น “จริง” ของเรื่องมีน้อยกว่าเอกสารประเพณีลักษณะ แต่ก็ยังคงเป็นหลักฐานสำคัญที่จะทำให้ทราบถึงความแพร่หลายของวรรณกรรมเรื่องสมเด็จพระเจ้าตากในระดับท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี

ด้วยอย่างเรื่องเล่าที่ได้รับการจดจำสืบท่อ ๆ กันมาที่สำคัญ เช่น

1. เรื่องเล่าเกี่ยวกับชาติกำเนิดและพระราชวิริยาวดี

เรื่องชาติกำเนิดของสมเด็จพระเจ้าตากสินซึ่งมีหลักฐานกล่าวไว้ว่าทรงเป็นลูกจีนนั้น ได้ถูกตั้งข้อสังเกตและอธิบายเพิ่มเติมว่า แท้จริงแล้วทรงเป็นพระราชโอรสลับของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. 2275-2301) โดยมีข้อสังเกตจากความก้าวหน้าในหน้าที่การทำงานของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ทั้ง ๆ ที่ไม่มีเชื้อสายผู้ดิմีตระกูลและยังเป็นลูกจีน นอกจากนี้ สมเด็จพระเจ้าตากสินยังทรงมีความท่วงไปต่อพระราชวงศ์ตั้งติริย์กรุงศรีอยุธยาและทรงเคราะฟในราชตะぐอลอยอุทยาอย่างสูง²⁶ ซึ่งจะทำให้คุณสมบัติของรัชกาลที่ 3 ที่มีความเป็นเอกลักษณ์มากที่สุดคือ พระราชวิริยาวดีต้านการปักครองของพระองค์มีลักษณะที่มีความเป็นกันเองกับทหาร ประชาชน ที่ร่วมทุกชั้นสูงมาด้วยกัน โดยถือว่าทรงเป็น “พ่อ” และเหล่าราษฎรของพระองค์คือ “ลูก” ดังปรากฏในจดหมายรายวันทัพ จ.ศ. 1136 เลขที่ 100 ไปตีเชียงใหม่ ซึ่งสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสได้ทรงเก็บความลงในพระราชพงศาวดาร²⁷

แม้ว่าไม่มีหลักฐานชี้อื่นที่จะมายืนยันถึงการเรียกพระองค์ว่า “พ่อ” แต่

²⁶ สมเด็จพระเจ้าตากสินจอมบดินทร์มหาราช (กรุงเทพฯ: เจริญรัฐการพิมพ์, 2531), น. 116.

²⁷ ด้วยอย่างของคำอธิบายในลักษณะนี้ เช่น บทความของทองอยู่ พุฒพัฒน์ เรื่อง “ความจริงของมหาราชที่ควรฝ่า” ใน สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (2497); และ บทความของคงเดช ประพัฒน์ทอง คงเดช ประพัฒน์ทอง, “ปฤกษาชนหลวงดาก,” ใน สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการมูลนิธิสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช, 2523).

²⁸ กรมหลวงนิรนทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำกัดนิรนทรเทวี, น. 178-179.

เนื้อความตอนนี้ได้ถูกกล่าวถึงและผลิตขึ้อย่างแพร่หลาย กล้ายเป็นสิ่งที่ทุกคนเชื่อว่าเป็นจริง โดยเฉพาะเมื่อเกิดกระแสการบูชาสมเด็จพระเจ้าตากสินในลักษณะของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งผู้บูชาได้สร้างคำเรียกชุดใหม่ขึ้นมา เช่น “เสด็จพ่อตากสิน” “พ่อตาก” และผู้ที่นับถือพระองค์จะเป็น “ลูกพระเจ้าตาก”²⁹ การนับถือในลักษณะพ่อลูกเช่นนี้ ก่อให้เกิดความรักความผูกพันระหว่างประชาชนและสมเด็จพระเจ้าตากสินยิ่งกว่าความผูกพันในฐานะกษัตริย์กับราชภูมิ

2. เรื่องเล่าเกี่ยวกับวิรกรรมในการส่งคราบในห้องที่ต่างๆ

วิรกรรมด้านการส่งคราบของสมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นสิ่งที่ได้รับการจดจำมากกว่าเรื่องอื่นๆ ดังจะเห็นได้จากหนังสือจำนวนมากที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสิน จะต้องมีบทที่ว่าด้วยพระราชกรณียกิจด้านการส่งคราบซึ่งเป็นเนื้อหาที่เด่นที่สุดในพระราชประวัติของพระองค์ ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการเผยแพร่ ประวัติศาสตร์ของรัฐที่เน้นเนื้อหาในตอนนี้มากเป็นพิเศษ พระราชกรณียกิจในการส่งคราบของสมเด็จพระเจ้าตากสินได้กล่าวเป็นเรื่องเล่าของห้องถินที่ลับลากแต่งด้วยกันที่มีความเกี่ยวพันกับเหตุการณ์ในครั้งนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหัวเมืองทางภาคตะวันออกซึ่งสมเด็จพระเจ้าตากสินได้ใช้เป็นฐานที่มั่นรวมผู้คนเพื่อกอบกู้เอกราชภายหลังจากที่กรุงศรีอยุธยาถูกโจมตีในปี 2310 ในหลาย ๆ พื้นที่จึงมีเรื่องเล่าสัมพันธ์อยู่กับเหตุการณ์ในช่วงเวลาเดียวกันนั้น³⁰

²⁹ ดังที่ปรากฏในเพลง “วอนพ่อตากสิน” ขับร้องโดย รุ่ง สุริยา กล่าวถึงผู้ชายที่เดินทางมาจากภาคอีสาน มาตามหาคนรักซึ่งเข้ามาทำงานที่ฝั่งธนบุรีแต่ไม่พบ จึงได้อธิษฐานให้ “พ่อตากสิน” ช่วยเหลือตนให้เจอกันรักในเร็ววัน.

³⁰ ด้วยอย่างดำเนินหรือเรื่องเล่าที่เชื่อมโยงกับวิรกรรมด้านการส่งคราบของสมเด็จพระเจ้าตากสินในห้องที่ต่างๆ เช่น จังหวัดตาก มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับวัดกลางดอยเชกัวซึ่งชาวบ้านเชื่อกันว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเลี้ยงสัตว์อิฐฐานว่าจะทรงได้ตรัสรู้ในอนาคตหรือไม่โดยช่วงระยะเวลาหนึ่ง นักวิจัยเชื่อว่า “ศาลเสด็จแม่ย่านกอเอียง” ซึ่งเป็นที่เคารพบูชาของคนในพื้นที่ดังอยู่ด้วย

จังหวัดระยอง ภายในบริเวณวัดลุ่มมหาชัยชุมพล อำเภอเมือง มีต้นละตือใหญ่ต้นหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงใช้เป็นที่ผูกขังทรง ซึ่งที่นี่ นายทหารและไพร่ทั้งปวงได้อัญเชิญพระองค์ชั่วคราว เรียกว่า เจ้าตาก วัดนี้ประชาชนช่วยร้อยและจับหัวด้วยกันแล้วก็เชียงไว้ที่ความเครียดมาก เชื่อกันว่า ถ้าใครป่วยเป็นโรคท้องร่วงให้อาเปลือกของต้นสะตือต้นนี้ไปต้มกินก็จะหายจากการป่วย บริเวณข้างต้นสะตือมีศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินซึ่งชาวเมืองระยองสร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระองค์

จังหวัดจันทบุรี ภายในบริเวณของค่ายตากสิน ยังคงปรากฏร่องรอยที่ดั้งของวัดแก้วซึ่ง สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงหยุดที่พลังทหารทบหน้มือช้า นอกจากนี้ยังมีแนวกำแพงเมืองเก่า 2 ชั้น บริเวณด้านหลังค่ายมีคลองอยู่ หนึ่งช่องที่ชื่อ “คลองท่าช้าง” เชื่อว่าเป็นคลองที่ทหารของสมเด็จพระเจ้าตากสินเคยนำข้าวลงอาบนาที่คลองนี้.

เรื่องเล่าเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินที่สัมพันธ์อยู่กับสถานที่ต่างๆ ในจังหวัดเหล่านี้ได้กล่าวเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และได้รับการจดจำ ระลึกถึงเหตุการณ์นั้นๆ ซึ่งในปัจจุบันรู้ได้เข้ามาช่วยให้ความทรงจำและการรับรู้นั้นเป็นทางการและนำเข้าอีกอย่างหนึ่งด้วยการสร้างอนุสาวรีย์³¹ และการจัดงานเฉลิมฉลองบ้านสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทุกวันที่ 28 ธันวาคมของทุกปี³²

3. เรื่องเล่าเกี่ยวกับกรณีสวรรคต

กรณีสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นอีกเรื่องหนึ่งซึ่งได้มีผู้พยาญมาที่จะปรับเปลี่ยนประวัติศาสตร์ จากที่มีความขัดเจนทางด้านหลักฐานและการตีความของนักประวัติศาสตร์ที่สอดคล้องกับบริบททางการเมืองในสมัยนั้น มาสู่ความคลุมเครือโดยใช้โครงเรื่องและเนื้อหาแบบนานินิยมแทน

ความเชื่อในกรณีสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าตากสินที่แพร่หลายที่สุดคือ สมเด็จพระเจ้าตากสินไม่ได้สิ้นพระชนม์เพราการประหารชีวิตเมื่อ พ.ศ. 2325 แต่สามารถพบหน้าไปได้ โดยหน้าเป็นวัวอยู่ที่เขาขุนพนม จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นเมืองที่มีความสัมพันธ์อันดีกับพระองค์ โดยเฉพาะกับเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัด) ผู้ซึ่งเป็นคนสนิทของพระองค์ถึงขนาดที่ได้พระราชทานเจ้าจอมไม้ให้เป็นภรรยา และเชื่อกันว่าเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ก็คือเชื้อสายของสมเด็จพระเจ้าตากสิน³³ ที่ดิครรภ์ขอเจ้าจอมไม้ จึงได้ทรงหลบหน้าไปยังนครศรีธรรมราช ความ

³¹ พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินในพื้นที่อื่นๆ นอกเหนือไปจากพระบรมราชานุสาวรีย์ที่ว่างเวียนให้ถ่าย จากการรวมของกรมศิลปากร ได้แก่ พระบรมราชานุสาวรีย์ที่พิพิธภัณฑ์ทหารเรือ ปากน้ำ จังหวัดสมุทรปราการ พระบรมราชานุสาวรีย์และพระบรมรูปในศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระราชวังเดิม กรุงเทพฯ พระบรมรูปที่วัดอินทารามและวัดอรุณราชวราราม กรุงเทพฯ พระบรมราชานุสาวรีย์ที่หุ่นนาย เชย และพระบรมราชานุสาวรีย์ภายในค่ายตากสิน จังหวัดนonthaburi พระบรมรูปในศาลสมเด็จพระเจ้าตากสิน จังหวัดตาก และจังหวัดระยอง พระบรมรูปในศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินในค่ายวชิรปราการ จังหวัดตาก พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสิน จังหวัดฉะเชิงเทรา.

³² งานวันสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชรำลึกและงานกาชาด จังหวัดจันทบุรีและจังหวัดยะลา เป็นงานเฉลิมฉลองเชื่อจดพร้อมกับงานกาชาด ในงานมีการจัดการแสดงแสงสีเลี้ยงพระราชนิยมกิจการรวมพลกอบกุ่มกรุงศรีฯ งานวันพระเจ้าตากสินมหาราช จังหวัดฉะเชิงเทรา เป็นการวางแผนมาที่พระบรมราชานุสาวรีย์.

³³ ความข้อนี้พระบาทสมเด็จพระปูเจ้าอยู่หัวได้ทรงกล่าวไว้ใน จดหมายเหตุความทรงจำกรรมหลวงนินทรเทวี ไว้ว่า "...เป็นเรื่องที่เขาเล่ากระซิบกันเป็นการเปิดเผย และพวกบุตรหลานเข้ากรุงชนบุรีก็มีที่อ่าวเป็นพื้นท้อง เทศบาลนั้นจึงนับเกี่ยวข้องกันในเชื้อวงศ์เจ้ากรุงชนบุรี..." ใน กรรมหลวงนินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำกรรมหลวงนินทรเทวี, น. 121.

เชื่อว่ากับกลุ่มโบราณสถานบริเวณเขาขุนพนม จังหวัดนครศรีธรรมราชเอง ซึ่งมีเรื่องเล่าของท้องถิ่นว่า โบราณสถานโบราณวัตถุค้าง ฯ ที่ปรากฏในบริเวณถ้ำของเขาขุนพนม ล้วนแต่สร้างขึ้นในคราวที่พระเจ้าตากทรงมาพำนวยอยู่ ณ ที่นั้น³

ปัจจัยสำคัญที่ส่งเสริมให้ความเชื่อในเรื่องสมเด็จพระเจ้าตากสินไม่ได้ล้วนพระชนม์ เพราะการประหารชีวนิรันดร์ได้รับอิทธิพลจากการตีพิมพ์หนังสือสามเล่ม ด้วยกันคือ นวนิยายของหลวงวิจิตรวาทการเรื่อง “ไครข่าพระเจ้ากรุงธน” (2474) ขึ้น ที่สองเป็นบทความของนายหงษ์ พุดพัฒน์ เรื่อง “ความจริงของมหาราชาที่ควรฝ่า” (2497) และ “ไครข่าพระเจ้าตากสิน” ของภิกษุนิ่วรมัย กบิลสิงห์ พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2516 และตีพิมพ์ขึ้นอีกหลายครั้ง หนังสือและบทความดังกล่าวก่อให้เกิดความสนใจในเรื่องข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการสร้างคดของสมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นอย่างมาก โดยเนื้อความหลักจะคล้ายคลึงกัน กล่าวคือ สมเด็จพระเจ้าตากสินไม่ได้ถูกประหารที่อันบุรี แต่ได้หลบหนีมาลงเมืองนครศรีธรรมราชได้ โดยทรงผนวชเป็นพระภิกษุประทับที่เขาขุนพนม

4. เรื่องเล่าเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินในท้องถิ่นอันบุรี

อันบุรีเป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่มีประวัติศาสตร์ลัมพันธ์อยู่กับองค์สมเด็จพระเจ้าตากสิน พระองค์ได้ทรงเลือกเมืองอันบุรีซึ่งเป็นเมืองขนาดเล็กวิริมแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นที่ดั้งของราชธานีแห่งใหม่ และใช้บรรดากรลุ่มอาคารที่อยู่ภายนอกป้อมวิชัย ประสิทธิ์เป็นตำแหน่งที่พำนักที่พำนัก นอกจากนี้ ได้ทรงทำนุบำรุงพระศาสนาโดยการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเก่าในบริเวณนั้นยกขึ้นเป็นพระอารามหลวง วัดที่สำคัญคือวัดอินหารามหรือวัดบางยี่เรือซึ่งเป็นวัดที่พระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินมาเจริญพระกรรมฐานอยู่เสมอ ๆ ในช่วงท้ายรัชกาล จะเห็นได้ว่าทรงมีความผูกพันกับเมืองอันบุรี ในลักษณะของ “บ้าน” หรือที่พำนักซึ่งต่างไปจากความผูกพันที่ทรงมีต่อหัวเมืองในภาคตะวันออกซึ่งเป็นแหล่งรวมพลทำสงคราม ด้วยเหตุนี้ทำให้เรื่องเล่าของสมเด็จพระเจ้าตากสินในท้องถิ่นอันบุรีจึงไม่ได้มีความ “ซึ้กใหญ่” หรือ “โอลด์โจน” มากเท่ากับเมืองรายอื่นๆ แต่เป็นจุดเริ่มของการกอบกู้เอกราช อันทำให้เรื่องเล่าของท้องถิ่นเติบโตด้วยการส่งความและการรวมพลก្នុងชาติในที่ต่าง ๆ

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้จะมีเรื่องเล่าลือเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินในกรณีต่าง ๆ อยู่อย่างมากในราชสำนัก แต่เรื่องที่ทรงหลบหนีออกจากกรุงอันบุรีเมื่อ พ.ศ. 2325 กลับไม่ถูกบันทึกไว้แต่อย่างใด.

³ ประภา นันทนิมิต, “ถ้ำในเขาขุนพนม: ดำเนินปริศนาแห่งภูพานปุน,” ใน เขาขุนพนม: ชีวิตและภัณฑ์ธรรม (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ ที.พี.พริ้นท์, 2541), น. 43-49.

พื้นที่ที่มีความผูกพันกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมากที่สุดในฝั่งธนบุรีคือ บริเวณเขตพระราชวังเดิมและพื้นที่ดอนในฝั่งริมแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณที่เป็นเขตบางกอกใหญ่ และเขตธนบุรีในปัจจุบัน เป็นพื้นที่ที่มีโบราณสถานและโบราณวัตถุและเรื่องเล่าที่เกี่ยวเนื่องกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมากที่สุด

การเมืองไทย กับการสร้างอนุสาวรีย์ท้องถิ่นธนบุรี

การเคลื่อนไหวเพื่อดำเนินการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินได้เริ่มนั่นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 โดยการริเริ่มของนายทองอยู่ พุฒพัฒน์ ภายหลังได้รับเลือกเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรคนแรกของจังหวัดธนบุรี และเพื่อนอึกจำนวนหนึ่ง ได้มีแนวความคิดที่จะจัดสร้างอนุสาวรีย์ขึ้นเป็นที่ระลึกถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้น³⁵ เป็นการดำเนินงานในช่วงที่สังคมไทยได้ก้าวเข้าสู่ระบบการปกครองแบบใหม่ ซึ่งให้สิทธิแก่ประชาชนและการให้ความสำคัญแก่ท้องถิ่นมากขึ้น ด้วยนั้น ข้อเรียกร้องหลากหลายประการรวมถึงการขออนุญาตสร้างอนุสาวรีย์ซึ่งสอดคล้องกับนโยบายทางการปกครองของรัฐจึงได้วับการพิจารณาอนุมัติให้สร้างขึ้นได้ในยุคสมัยนี้

ตลอดระยะเวลาของการดำเนินงานนับตั้งแต่ขั้นตอนของการเรียกร้องเสนอต่อรัฐบาล จนถึงขั้นตอนของการจัดสร้างจนแล้วเสร็จ (พ.ศ. 2478-2497) เป็นช่วงเวลาที่สังคมไทยอยู่ภายใต้การบริหารของจอมพล ป. พิบูลสงคราม อันเป็นยุคสมัยที่อุดมการณ์เรื่องชาติ การรักชาติ ถูกเน้นมากเป็นพิเศษ ดังจะเห็นได้จากสื่อต่างๆ ของรัฐบาลที่ออกมายในช่วงนั้น ไม่ว่าจะเป็นโฆษณาชวนเชื่อ คำขวัญ บทเพลง บทละคร ฯลฯ ล้วนแต่สร้างขึ้นเพื่อเผยแพร่ อุดมการณ์นี้ วิรกรรมของเหล่าวีรบูรุษ ในประวัติศาสตร์ไทยกล้ายมาเป็นตัวอย่างที่รัฐบาลต้องการให้ประชาชนยึดถือเป็นแบบอย่าง โดยถ่ายทอดเรื่องราวอภิภูมิในรูปของบทละครอิงประวัติศาสตร์ เพราะประชาชนสามารถเข้าถึงเรื่องราวในประวัติศาสตร์ได้ง่ายและรวดเร็วกว่าสื่ออย่างอื่น โดยมีหลักวิจิตรภาพการ (อธิบดีกรมศิลปากร พ.ศ. 2477-2483) เป็นผู้ดูแลงานด้านนี้ ซึ่งลักษณะอิงประวัติศาสตร์ที่จัดแสดงโดยกรมศิลปากรนั้น มีหลักสำคัญอยู่ที่ไม่ใช่เป็นเพียงการแสดงเพื่อสวยงาม สนุกสนานอย่างเดียว แต่ต้องเป็นเครื่องช่วย

³⁵ จช., ศธ.0701.45/1 เรื่อง การสร้างพระบรมรูปพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี (พ.ศ. 2473-2497).

การศึกษาปลูกใจและปลูกความคิดอันพึงประถนาสำหรับประเทศชาติอีกด้วย³⁶

และเนื่องจาก อนุสาวรีย์ (Monument) คืออุปกรณ์ที่ดีอีกอย่างหนึ่งที่ทำหน้าที่ถ่ายทอดอุดมการณ์แนวคิดต่าง ๆ อนุสาวรีย์ในลักษณะนี้จึงมีใช้รูปเคราะห์ตามโลกทัศน์เก่าของสังคมไทย หากแต่เป็นลิสต์ที่เตือนใจให้ระลึกถึงการประกอบคุณความดีอันเป็นประโยชน์แก่ส่วนรวมอย่างใหญ่หลวงของบุคคลหรือกลุ่มชน รวมถึงความเสียสละเพื่อชาติ และวิรกรรมในการรักษาความมั่นคงและเอกราชของอาชีปไตยด้วย นอกจากนี้ อนุสาวรีย์ยังเป็นที่รวมพลังของชนส่วนใหญ่ให้เกิดความสามัคคี รักชาติ และเป็นแบบฉบับแห่งเกียรติยศที่ชั้นรุ่นหลังพึงควรพยายามย่อลงเพื่อจะดำเนินตัวอย่างที่จะประพฤติตาม³⁷ ด้วยเหตุนี้ รัฐบาลของจอมพล ป. พิบูล ลงครามจึงให้การสนับสนุนการจัดสร้างอนุสาวรีย์ต่าง ๆ ตามที่หน่วยงานหรือห้องถินต่าง ๆ ขออนุญาตมาบัญรัฐบาลอย่างเดิมที่ ซึ่งมีผู้ส่งความคิดเห็นต่อเรื่องการจัดสร้างทั้งที่เป็นอนุสาวรีย์ของอดีตบุรพกษัตริย์และวีรบุรุษของท้องถิน รวมถึงพระบรมราชนูสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินด้วย³⁸

รัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลลงครามได้ให้ความสำคัญต่อการจัดสร้างพระบรมราชนูสาวรีย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้ว่า มีการจัดตั้งคณะกรรมการฝ่ายรัฐบาลเข้าร่วมดำเนินงานกับฝ่ายท้องถิน ส่วนหนึ่ง เป็นเพราะพระราชนูยวัฒน์กิจของพระองค์อยู่ในขอบข่ายของแบบอย่างที่ดีในเรื่อง ของความกล้าหาญและการรักษาดีและการรวมชาติซึ่งรัฐบาลของจอมพล ป. พิบูล ลงครามได้พยายามจะรวมดินแดนที่เคยเป็นของไทยแต่เดิมเข้าไว้ด้วยกัน วิรกรรม

³⁶ หลวงวิจิตรวาทการ, “บทละครเรื่อง ‘พระเจ้ากรุงธนบุรี,’ ” ศิลปกร 1 (สิงหาคม 2480): 22.

³⁷ ฉวีงาม มาเจริญ, “การก่อสร้างอนุสาวรีย์แห่งชาติและการจำลองพระพุทธรูปสำคัญ,” ศิลปกร 28 (พฤษภาคม 2527): 43-44.

³⁸ ผู้แสดงความคิดเห็นไขข้อมูลแจ้งว่า “คนไทย” ได้เสนอให้รัฐบาลจัดสร้างอนุสาวรีย์สมเด็จพระมหาวชิรราชเจ้าของไทยเพื่อเชิดชูพระเกียรติยศและเป็นเครื่องเตือนใจคนไทย 7 พระองค์ด้วยกันคือ

1. ชุมบรรมมหาราช ประดิษฐานไว้ที่จังหวัดเชียงราย
2. พระเจ้าพรหมมหาราช ประดิษฐานไว้ที่จังหวัดเชียงใหม่
3. พระเจ้ารามคำแหงมหาราช ประดิษฐานไว้ที่จังหวัดสุโขทัย
4. สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ประดิษฐานไว้ที่หน้าวัดพระครรศธรรมشهร์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
5. สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ประดิษฐานไว้ที่หน้าวังจันทน์เกย์ม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
6. สมเด็จพระราชนูญ มหาราช ประดิษฐานไว้ที่ จังหวัดลพบุรี
7. สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ประดิษฐานไว้ที่วังเวียนใหญ่ จังหวัดธนบุรี ใน หจช., (3) สร.0201.57/5 เรื่อง อนุสาวรีย์มหาวิราราษเจ้าของไทยในโบราณสมัยรัตน 7 พระองค์ (12 พฤษภาคม-23 พฤษภาคม 2482).

ของสมเด็จพระเจ้าตากสินจึงสมควรได้รับการเผยแพร่ ซึ่งรัฐบาลเองได้เริ่มดำเนินการเผยแพร่พระเกียรติคุณของพระองค์ไปบ้างแล้ว เช่น การจัดแสดงละครบเรื่อง “สมเด็จพระเจ้ากรุงธน” ซึ่งบทประพันธ์ของหลวงวิจิตรวาทการ (พ.ศ. 2480) โดยมีวัดกุประสังฆเพื่อเผยแพร่พระเกียรติคุณของพระองค์ในฐานะที่ทรงเป็นวีรบุรุษที่ล้ำเลิศคนหนึ่งของสยาม³⁹ ในอีกด้านหนึ่ง การที่จอมพล ป. พิบูลสงครามได้ให้ความสนใจในสมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นอย่างมาก ถึงขนาดที่อนุมัติให้มีการจัดสร้างรวมถึงการให้เงินทุนสนับสนุนอีก 200,000 บาท เมื่อ พ.ศ. 2492 อาจจะมองได้ว่าเป็นความพยายามของจอมพล ป. พิบูลสงครามที่จะหาเสียงสนับสนุนจากประชาชนเนื่องจากอนุสาวรีย์นี้มีประชาชนเป็นจำนวนมากเรียกร้องให้สร้าง ซึ่งในหนังสือที่ระลึกพิธีเปิดอนุสาวรีย์เมื่อปี 2497 ได้กล่าวถึงว่าเป็นผู้ที่อนุมัติให้เกิดการจัดสร้างขึ้น⁴⁰

อนุสาวรีย์กับการสร้างความท้าทาย ทางด้านการพัฒนาระหว่างเมืองสองฝั่งแม่น้ำ

ประเด็นหนึ่งที่นับได้ว่ามีความเกี่ยวข้องอย่างมากต่อการเรียกร้องให้มีการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้นที่ฝั่งธนบุรี ก็คือ การจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งจัดสร้างขึ้นเนื่องในโอกาสเฉลิมฉลองพระนครมีอายุครบ 150 ปีใน พ.ศ. 2475 คู่กับสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ (สะพานพระพุทธยอดฟ้า) ตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระปกาเกลาเจ้าอยุธยาที่ทรงเห็นว่า

...สิ่งอนุสรณ์ซึ่งจะสร้างในครั้งนี้มีสมควรอยู่ 2 สิ่ง ลิ่ง 1 คือ สร้างพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปฐมบรมกษัตริย์มหาราชวงศ์จักรี ซึ่งทรงสร้างพระนครมารัตนโกสินทร์ ขึ้นไว้ในที่เปิดเผยชั่วนนานาชนให้ระลึกถึงพระเดชพระคุณสืบไปเป็นชั่ว千ปีปาวสำน อีกสิ่ง 1 นั้น ควรจะมีการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา ทำทางถนนเชื่อมพระนครฯ ให้ติดต่อกับขั้หัวด

³⁹ หลวงวิจิตรวาทการ, “ปารุกคารีอี ‘พระเจ้ากรุงธนบุรี,’ ” ศิลปกร 1 (สิงหาคม 2480): 18.

⁴⁰ สายพิม แก้วงามประเสริฐ, “ภาพลักษณ์ท้าวสูนาธิในประวัติศาสตร์ไทย,” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2537), น. 53.

ธนบุรีเพื่อให้เป็นสาธารณประโยชน์สำหรับมหาชนชาวพระนคร...⁴¹

อันที่จริงแล้ว การสร้างสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ หรือที่รู้จักกันทั่วไปว่า สะพานพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เชิงสะพานฝั่งพระนคร กับการเรียกร้องให้มีการจัดสร้าง พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินชีนที่เชิงสะพานอีกฝั่งหนึ่งนั้น ไม่ได้ เป็นเรื่องของความพยายามสร้างความท้าทายทางด้านประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น เพียงอย่างเดียว แต่ยังได้ขยายออกไปสู่เรื่องของการสร้างความท้าทายทางด้าน การกระจายความเจริญลงสู่ท้องถิ่นธนบุรีอีกด้วย ซึ่งยังทำให้เกิดเป็นพลังและ ความต้องการที่จะต้องมีพระบรมราชานุสาวรีย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินชีนให้ได้ที่ ฝั่งธนบุรี เพื่อเป็นการยืนยันให้เห็นถึง “ความสำคัญของพื้นที่ฝั่งธนบุรี” ที่สมควร ได้รับการพัฒนาภาระดับความเจริญในด้านต่างๆ ให้เทียบเท่ากับฝั่งพระนคร

กระบวนการพัฒนาเมืองในพื้นที่ฝั่งธนบุรีได้เริ่มขึ้นตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี จน กระทั่งถึงในสมัยรัตนโกสินทร์ รูปแบบของการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองในธนบุรี ก็ ยังคงเป็นลิ่งที่สอดคล้องอยู่กับการพัฒนาในฝั่งพระนคร ทั้งนี้เป็นเพราะทั้งสอง พื้นที่ต่างดำเนินสถานะของการเป็นเมืองเดียวกันมาตั้งแต่อดีต เพียงแต่เป็นเมืองที่มี พื้นที่อยู่ส่วนฝั่งแม่น้ำท่านั้น วิถีชีวิตของผู้คนทั้งฝั่งพระนครและธนบุรีจึงเป็นไป อย่างคุณเมืองเดียวกัน

จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2458 รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมหามงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิริยา ท้องที่การปกครองมณฑลกรุงเทพพระมหานครที่แบ่ง ไว้เดิมตั้งแต่สมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นกว้างใหญ่เกินไป ในเวลาเดียวกัน พลเมืองหนาแน่นสมควรที่จะจัดแบ่งท้องที่การปกครองใหม่เพื่อ สะดวกแก่การรักษาความสงบเรียบร้อย จึงได้ทรงออกประกาศ “ประกาศขยายเขตต์กรุงเทพพระมหานคร” ประกาศ ณ วันที่ 21 ตุลาคม พ.ศ. 2458 เพื่อปรับปรุง เขตการปกครองมณฑลกรุงเทพฯ เสียใหม่ให้เหมาะสมแก่ความเจริญของบ้านเมืองที่ ขยายตัวออกไป โดยให้ยกเลิกมณฑลกรุงเทพฯ ให้เมืองธนบุรีและเมืองปทุม ธานีไปรวมทบเป็นท่าวเมืองขึ้นของกระทรวงมหาดไทย ส่วนที่เหลือนั้นให้มีฐานะ เป็นกรุงเทพพระมหานคร และแบ่งเขตกรุงเทพพระมหานครออกเป็นจังหวัดดังนี้ คือ

⁴¹ ใจช., ศธ.34.2/2 เรื่อง ประกาศบกบุญเรียสร้างปฐมบรมราชานุสรณ์ (9 มกราคม 2472).

- กรุงเทพฯ ฝั่งตะวันออกล้าน้ำเจ้าพระยา เป็น จังหวัดพระนคร
- กรุงเทพฯ ฝั่งตะวันตกล้าน้ำเจ้าพระยา เป็น จังหวัดธนบุรี
- แบ่งรอบนอกเป็นจังหวัดนนทบุรี จังหวัดมีนบุรี จังหวัดพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ

การจัดรูปแบบการปกครองมณฑลกรุงเทพพระมหานครใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2458) ทำให้กรุงเทพพระมหานครแบ่งออกเป็น 2 จังหวัดใหญ่ คือ จังหวัดพระนครและจังหวัดธนบุรี แต่การปกครองดูแลจังหวัดทั้งสองยังคงเป็นไปในลักษณะของเมืองเดียวกันทั้งทางด้านการปกครองซึ่งอยู่ในกำกับดูแลของกระทรวงนครบาล โดยมีสมุหนครบาลเป็นผู้ดูแล รวมถึงวิถีชีวิตของผู้คนยังคงเป็นไปในลักษณะของคนพื้นที่เดียวกันเมืองเดียวกันอย่างที่เคยเป็นมาตั้งแต่อดีต แต่สิ่งที่ได้เริ่มเข้ามาทำให้เกิดภาพของความแตกต่างขึ้นในสองจังหวัดนี้ได้แก่ ระดับของความเจริญที่เกิดจากนโยบายการพัฒนาเมืองที่ดำเนินไปอย่างไม่เท่าเทียมกัน กล่าวคือ การพัฒนาเน้นไปทางพื้นที่ของจังหวัดพระนครมากกว่า เนื่องจากเป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการ ศูนย์กลางการปกครองของประเทศไทย ในขณะที่จังหวัดธนบุรี ไม่ได้รับการพัฒนาในลักษณะเดียวกันกับพระนคร ดังนั้นจึงมีสภาพที่ด้อยกว่าอย่างเห็นได้ชัด

การขยายตัวของเมืองทางฝั่งธนบุรีจึงยังคงอยู่ในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นเขตเมืองเก่า และตามคลองสายสำคัญชั้นเดิม พื้นที่บริเวณเขตเมืองเก่าเป็นย่านที่อยู่อาศัยของผู้คนมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น โดยเป็นที่พำนักของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่สำคัญโดยเฉพาะอย่างยิ่งตระกูลบุนนาค รวมถึงการเป็นที่ตั้งของบริษัทร้านค้า ห้างร้านและโ哥ตั้งสินค้า ทำให้บริเวณพื้นที่ริมแม่น้ำฝั่งตรงข้ามกับพระบรมมหาราชวังเป็นพื้นที่ที่มีผู้คนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น ส่วนพื้นที่บริเวณรอบนอกนั้นยังคงสภาพของการเป็นพื้นที่ส่วนอยู่'

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้การขยายตัวของฝั่งธนบุรีเป็นไปอย่างล่าช้า�ั้น เนื่องจากชาติระบบการคมนาคมติดต่อทั้งภายในและภายนอกพื้นที่คือจังหวัดพระนคร ซึ่งเจริญและเมืองขยายตัวอย่างรวดเร็ว เส้นทางคมนาคมในพื้นที่ฝั่งธนบุรีมีเพียงการคมนาคมทางน้ำที่ใช้คลองเป็นเส้นทางสัญจรเชื่อมโยงกัน ล้วนการคมนาคมทางบกนั้นมีเพียงรถไฟฟ้ายได้และสายคลองสาน-มหาชัย ซึ่งเริ่มต้นที่สถานีปากคลองสานริมแม่น้ำเจ้าพระยาถึงสถานีมหาชัย จังหวัดสมุทรสาคร ซึ่งเปิดดำเนินการตั้งแต่

¹² สมบัติ พลายน้อย, "100 ปี รถไฟไทย," สารคดี 13 (มีนาคม 2540): 115-136.

พ.ศ. 2477⁴² นอกรากนั้นยังมีครรภางส่ายวัดลิงห์-วงเวียนใหญ่ เป็นครรภางส่ายลั้น อำนวยความสะดวกให้แก่คุณในพื้นที่รอบนอกที่จะเดินทางมาบัญชาตลาดพญแล้วง เวียนใหญ่ซึ่งเป็นย่านธุรกิจที่สำคัญของจังหวัด การที่ไม่มีถนนไม่มีสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาทำให้ความเจริญต่างๆ ไม่สามารถข้ามมาจากฝั่งพระนครได้⁴³

ด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระปกาเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราชดำริให้ดำเนินการจัดสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นในปี พ.ศ. 2475 เพื่อเป็นอนุสรณ์ในการเฉลิมฉลองกรุงเทพมหานครมีอายุครบ 150 ปี และเป็นเครื่องมือที่จะกระจายความเจริญให้เข้าสู่พื้นที่ฝั่งธนบุรีโดยเรียบขึ้น

การจัดสร้างสะพานปฐมบรรหารานุสรณ์ในช่วงต้นทศวรรษ 2470 ก่อให้เกิดปฏิกรรมยาแก่ชาวฝั่งธนบุรีสองประการด้วยกัน ประการแรกคือ เกิดกระแสตอบรับการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาและการวางแผนแ_norm ในพื้นที่ฝั่งธนบุรี ทั้งนี้ เป็นเพราะเชื่อว่าโครงการนี้จะทำให้ฝั่งธนบุรีได้พัฒนาไปสู่ความเจริญในระดับเดียวกับฝั่งพระนคร

ประการที่สอง ก่อให้เกิดความต้องการที่จะจัดสร้างพระบรรหารานุสราริ์ สมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้นบ้างที่ทางฝั่งธนบุรี ซึ่งเป็นเพราะเกิดจากการจับคู่เปรียบเทียบระหว่างพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและสมเด็จพระเจ้าตากสิน พระองค์แรกเป็นผู้ก่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์และราชวงศ์จักรี ในขณะที่สมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นผู้ตั้งกรุงธนบุรีให้เป็นราชธานีแห่งใหม่ เช่นกัน นอกจากนี้ พระราชกรณียกิจในการลงครามกีบังคงเป็นประเดิมที่นำมาเทียบเคียง เพราะทั้งสองพระองค์ต่างเป็นผู้ร่วมกอบกู้เอกราช แต่เมื่อขึ้นสู่ยุคสมัยกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินและกรุงธนบุรีดูเหมือนตกอยู่ภายใต้ประวัติศาสตร์ของกรุงเทพมหานคร ดังนั้น เมื่อฝั่งพระนครเตรียมการเฉลิมฉลองด้วยการจัดสร้างพระบรรหารานุสราริ์ขึ้นมาที่ 1 ขึ้นและยกย่องว่าพระองค์คือผู้ก่อตั้งราชวงศ์ จึงทำให้เกิดความต้องการที่จะเชิดชูสมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้น เช่นนั้นบ้างที่ฝั่งธนบุรี

แนวคิดที่ว่าด้วยการเปรียบเทียบพระราชน婆ติและพระราชกรณียกิจของ

⁴² ก่อนการสร้างสะพานแม่น้ำเจ้าพระยาและการตัดถนนในพื้นที่จังหวัดธนบุรีในช่วงทศวรรษที่ 2470 ฝั่งธนบุรีไม่มีรถยกหินที่ในพื้นที่ดังข้างต้นฝั่งพระนคร แม้แต่บ้านราชการก็ยังคงใช้หักรายาน จึงมีคำเปรียบเปรียบว่า พากที่ไม่รู้จักรถยกหินมีอยู่สามพวกคือ “หมาฝั่งธน คนบางโพ ควายโคบางชื่อ” ใน ลาวัณย์ โขตามระ, วิถีชีวิตคนกรุงสมัยค่อนศตวรรษมาแล้วและชีวิตชาวกรุงสมัยสบายน (กรุงเทพฯ: พิพิธอักษร, 2527), หน. 31.

กษัตริย์ทั้ง 2 พระองค์ได้รับการกล่าวถึงอยู่เสมอตั้งที่ประกรูปในช่วงหนังสือพิมพ์ฉบับต่างๆ จึงนับได้ว่าหนังสือพิมพ์เป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญที่ช่วยให้การเคลื่อนไหวนี้ประสบความสำเร็จ เพราะหนังสือพิมพ์เป็นสื่อถือทางที่ช่วยเผยแพร่แนวคิดข้อเรียกร้องของประชาชนให้รับทราบโดยทั่ว กันในรูปแบบของข่าว บทความหรือความคิดเห็นต่างๆ รวมทั้งทำหน้าที่กระตุนเตือนรัฐบาลให้รับดำเนินการเพื่อสนับสนุนความต้องการของประชาชน หนังสือพิมพ์ที่มีบทบาทต่อการเคลื่อนไหวเพื่อจัดสร้างระบอบรัฐราษฎร์ในช่วงแรกนี้ ได้แก่

หนังสือพิมพ์ บางกอกการเมือง (พ.ศ. 2465-2475) เจ้าของคือ นายหอมนิลรัตน์ นายสม สุมานันท์ เป็นบรรณาธิการ เป็นหนังสือพิมพ์ที่เสนอข่าวสารและให้ความรู้ความคิดเห็นทางเชิงการเมือง⁴⁴

หนังสือพิมพ์ ศรีกรุง (พ.ศ. 2469-2497) เจ้าของคือ บริษัทศรีกรุงเพรส (The Srikrung Press) โดยมี นายมนิต วสุวัต เป็นผู้จัดการ ร้อยตรีวิจารณ์ สุนทรธรรมารอดี นายตำรวจภูธรทางมณฑลภาคเหนือ เป็นผู้เขียนข่าวหรือความเห็นต่างๆ ที่สำคัญโดยใช้นามปากกาว่า “หมอดโพลัง” หรือ “ตาโพลัง”⁴⁵ แนวการนำเสนอของหนังสือเน้นที่ข่าวและบทความแสดงทัศนะหรือวิพากษ์วิจารณ์การเมืองและนโยบายการบริหารงานของรัฐบาล และเป็นปากเสียงของประชาชน

หนังสือพิมพ์ หลักเมือง (พ.ศ. 2470-2476) เจ้าของคือ นาย ต. บุญเติม เสนอข่าวและความเห็นเกี่ยวกับปัญหาของระบบราชการซึ่งครอบคลุมไปถึงความแตกต่างของกลุ่มสถานภาพในสังคมไทยด้วย⁴⁶

หนังสือพิมพ์ทั้งสามฉบับถือเป็นสื่อถือทางการเรียกร้องและบอกเล่าถึงความต้องการของผู้คนบุรีรัมย์โดยตลอด ดังจะเห็นได้จากบทความที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับผู้คนบุรีรัมย์พิมพ์อยู่เสมอ ดังเช่นที่ “สินເຄລິງ ຮັນບຸຮີ” ได้กล่าวถึงหนังสือพิมพ์ ศรีกรุง ที่ได้ทำหน้าที่เป็นสื่อถือทางให้แก่ชาวผู้คนบุรีรัมย์ “ຫາວດນີ້ນ້ອຍຍັງເຄຍຮູສຶກຂອບໃຈຄົນທັນນັກສື່ວິພິມພົນນີ້ທີ່ມີໃຈເວຼົາເຖິງອອກຄວາມເຫັນທັນທີຕ່ອງຮັນບຸຮີອູ່ເສົ່ວໂລ່ງ ເຊັ່ນຂອ້າໃຫ້ທໍາສິ່ງນັ້ນລົງ ແລະສິ່ງນີ້ຫັນມາແທບນັບຄັ້ງໄມ້ຄັ້ນ”⁴⁷

⁴⁴ อัจฉราพร กนุทพิลังษัย, “รายงานวิจัยเรื่องปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 : ภาพสะท้อนจากเอกสารและงานเขียนทางหนังสือพิมพ์” (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยศึกษา ธรรมศาสตร์, 2530), น. 59.

⁴⁵ เรื่องดีวยกัน, น. 64.

⁴⁶ เรื่องดีวยกัน, น. 65.

⁴⁷ “เรื่องทรงสร้างสรรค์ให้ชានบຸຮີ” ศรีกรุง (ศุกร์ที่ 9/8/71); ใจ, ร.7 ม.26.5/70 เรื่อง สะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ควรสร้างที่ไหน (4 ตุลาคม-14 กุมภาพันธ์ 2471).

บทความเรื่อง “สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี” โดย ดาโพลัง หรือ หมอดโพลัง (หนังสือพิมพ์ บางกอกการเมือง ฉบับวันอังคารที่ 11 ธันวาคม 2472) ได้กล่าวถึง สมเด็จพระเจ้าตากสินไว้ดังนี้

...วีรเกษัตริย์ผู้มีคุณแก่ประเทศไทย ศาสนาน ซึ่งก่อภัยความอิสรภาพของสยามรัฐลีมาอาณาจักรไว้ได้ในเวลาอุกกาลีนนั้น นอกจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้ว ต้องนับว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นผู้มีพระคุณแก่ประเทศไทยย่างเอกสาร ซึ่งคนไทยในสมัยนั้นจะลืมค่าแล้วรังลืมเสียไม่ได้เป็นอันขาด เพราะถ้าเราทำเป็นล้มสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ เรา ก็อาจทำล้มครรา แม้แต่บิดามารดาของเราร่องได้ดุจกัน ซึ่งไม่ต้องด้วยความประสาทของรัฐบาลในยุคปัจจุบัน... อีก 4-5 ปีข้างหน้า กรุงเทพมหานครจะมีอายุครบ 150 ปีบริบูรณ์ เราทั้งหลายจะได้ชมพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประดิษฐานอยู่ ณ แขวงสะพานปฐุมบรรหารชานุสสรณ์ฝั่งธนบุรีอันเป็นถิ่นที่ก่อประเทศแต่ปฐมกาลนั้น ยังอ้างว่าง่วงเปล่าอยู่ ข้าพเจ้าเห็นสมควรว่า รัฐบาลสยามควรดำเนิจัดการสร้างพระบรมรูปสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีขึ้นไว้เพื่อเป็นที่สักการะบูชาของปวงชนิกรชนให้เป็นที่ระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ท่าน ซึ่งมีอยู่แก่ประชาชนชาวสยามอย่างแน่น ก หากในอนาคตกาลจะได้มีพระบรมรูปสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ขึ้นจริง ข้าพเจ้าก็หวังว่าจะเป็นที่ถูกใจมหาชนมิใช่น้อย และแม้จะมีการเรียกเงินในการสร้างพระบรมรูปนี้ ข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่า ประชาชนชาวสยามซึ่งยังระลึกถึงพระเกียรติคุณของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีคงจะมีผู้เข้าร่วมช่วยเหลือเป็นจำนวนมากมายโดยไม่ต้องสงสัย⁴⁸

ส่วนในหนังสือพิมพ์ หลักเมือง ได้มีผู้แสดงความเห็นเรื่องให้ช่วยกันระลึกถึง “เจ้าพระเดชนาอยพระคุณ ผู้ภักดีความอิศรภาพของประเทศไทย” โดยสร้างเป็นอนุสาวรีย์ถาวรให้เป็นที่เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไว้ ณ ที่ใดที่หนึ่ง เพื่อเปิดโอกาสให้ราษฎรทราบพูชา⁴⁹

⁴⁸ ทช., ร.7 ม.26.12/3 ข่าวหนังสือพิมพ์บางกอกการเมือง เดือนธันวาคม พ.ศ. 2472 (2-3 ธันวาคม 2472).

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน.

อย่างไรก็ตาม ความคิดที่จะให้รัฐบาลดำเนินการก่อสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินควบคู่ไปกับพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระปุทธรอดฟ้าจุฬาโลก ก็มีเสียงคัดค้านเข่นกัน ดังที่ “เบ็ดน้อย” ได้แสดงความเห็นไว้ในบทความเรื่อง “สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี” (หนังสือพิมพ์ หลักเมือง ฉบับวันจันทร์ที่ 16 ธันวาคม 2472) ดังนี้

...ครั้นมาบัดนี้ ข้าพเจ้าเห็นหนังสือพิมพ์ฉบับ 1 ลงความเห็นว่าควรจะสร้างอนุสาวรีย์ คือ รูปสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ประดิษฐานไว้ที่เชิงสะพานปฐม บรรมราชนุสสรณ์ฝ่าก่อผึ้งธนบุรินั้น ข้าพเจ้ายังไม่เห็นพ้องด้วยในข้อแนะนำให้ทำบัณน เว้นแต่จะประดิษฐานไว้ในที่ใดที่หนึ่งนั้นแหล่งจีบเห็นด้วย ค่าที่สะพานปฐมบรรมราชนุสสรณ์ชาวเราทึ้งหลายช่วยรัฐบาลบริจากทรัพย์สร้างเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระปุทธรอดฟ้าจุฬาโลก ต้องน้อมเกล้าถวายให้เป็นพระเกียรติยศประกายไปชั่วฟ้าแลดินสลายแต่จำเพาะพระองค์เดียว จะよいเออพระเดชนาญพระคุณผู้ได้เข้าประปนพระผู้ทรงกู้ชาติศาลาไทยในครั้งที่สุดไม่ได้เป็นอันขาด แม้จะถือว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับสมเด็จพระปฐมบรรมวงศ์จักรีวงศ์ทรงกอบกู้ความเป็นไทยของชาติตามด้วยกัน ความจริงแหงพระบุญญาบารมีย่อมมีต่างกันอยู่มาก ซึ่งจะเอามารวมกันมิได้ เมื่อว่าพวกเรายังไม่เลิมพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จะเรียรายกันสร้างโรงเรียนขนาดใหญ่ให้สมควรแก่เป็นมหาวิทยาลัยชั้นในจังหวัดธนบุรี แล้วนานนานโรงเรียนนั้นว่า “มหาวิทยาลัยแห่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี” ดูเหมือนจะแบบคายและไม่ผิดกากะเทศด้วย⁵⁰

พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช จึงไม่ได้มีหน้าที่เพียงแค่แสดงถึงวีรกรรมของมหาราชผู้กู้ชาติ หรือลือที่แสดงถึงอุดมการณ์ความรักชาติเท่านั้น หากแต่ยังเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องความทัดเทียมให้กับคนผึ้งธนบุรีอีกด้วย

การดำเนินงานเพื่อจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ จึงได้เริ่มต้นขึ้นตามคำเรียกร้องของประชาชนในพื้นที่และภายใต้การสนับสนุนของรัฐบาล โดยได้หยุดเว้นช่วงไปในระหว่างสังคมรวมโลกครั้งที่ 2 จนเมื่อเหตุการณ์ความวุ่นวายยุติลง การ

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน.

ดำเนินการจัดสร้างที่ได้วางแผนพร้อมทั้งออกแบบไว้จึงได้เริ่มอีกครั้ง โดยคณะกรรมการอำนวยการอำนวยการสร้างมอบหมายให้ศาสตราจารย์ศิลป์ พิริศรี รับผิดชอบออกแบบ และปั้นพระบรมรูป ซึ่งจุดสำคัญของการสร้างพระบรมรูปคือการปั้นพระพักตร์และลักษณะท่าทาง ซึ่งศาสตราจารย์ศิลป์ได้วางแนวทางสำหรับการปั้นไว้ว่า ต้องการเสนอลักษณะของพระมหาเชตวัตรไทยที่ต่างไปจากอนุสาวรีย์ที่เป็นพระบรมรูปของพระมหาเชตวัตรย์หรือวีรบุรุษอื่น ๆ ที่เคยสร้างมาแล้ว โดยต้องการแสดงให้เห็นความเป็นผู้นำและเป็นแม่ทัพที่กล้าหาญเด็ดเดี่ยวจนสามารถนำไทยพ้นจากอำนาจของพม่า โดยสร้างเป็นรูปสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงพระหัตถอยู่บนหลังม้า พระหัตถ์ขวาถือด้ามปืนไปข้างหน้าพร้อมที่จะนำทัพไปกองกู้เอกราชของชาติไทย เช่นเดียวกับม้าทรงที่ยืนอยู่ในท่าพร้อมที่จะทะยานไปข้างหน้า หูดังขัน ทางกระดูกขี้น เล็กน้อย ซึ่งดูแปลกดตาต่างจากอนุสาวรีย์อื่น ๆ ที่สร้างในประเทศไทยทั่วไป ไม่แสดงอาการเคลื่อนไหว ทำให้ดูเหมือนไม่มีชีวิตจริง⁵¹

เมื่อทำการติดตั้งแล้ว เกิดกระแสวิจารณ์เรื่องลักษณะของม้าทรงเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะลักษณะของทางม้าที่ซึ่งไปข้างหลังซึ่งบางคนถึงกับกล่าวว่าเป็นท่าทางของม้าที่กำลังจะ “ขี้” และเรื่องการวางเท้าของม้าทรง ที่เท้าทั้ง 4 อยู่บนฐานไม่ได้ทำท่าโจนทะยานซึ่งน่าจะแสดงถึงการเคลื่อนไหวที่ทรงพลังได้ดีกว่า ซึ่งศาสตราจารย์ศิลป์ พิริศรี เองก็ยอมรับว่า ไม่เคยมีงานศิลป์ชิ้นใดที่สร้างขึ้นในประเทศไทยจะประสบการวิพากษ์วิจารณ์มากมายเหมือนอนุสาวรีย์ของพระเจ้าตากสิน⁵²

กระแสการวิพากษ์วิจารณ์นี้คงจะต้องมีมากพอสมควร จนศาสตราจารย์ศิลป์ พิริศรีในฐานะที่เป็นประดิษฐกรบันพระบรมรูปบันต้องเขียนบทความเพื่อชี้แจงเหตุผลที่ต้องสร้างรูปในลักษณะดังกล่าว ลงติพมพในวารสาร ศิลปกรรม ฉบับเดือนกันยายน พ.ศ. 2497 (หลังรัฐพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ไปแล้ว 5 เดือน)

พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินเมืองเร็วสมบูรณ์แล้วเป็นพระบรมรูปทรงม้าพระที่นั่งออกศึก สร้างด้วยหอลงมั่นฤทธิ์ ทรงเครื่องกษัตริย์นักรบสมพระมาลาเบียง พระหัตถ์ขวาทรงเงี้ยวพระแสงด้านนำทัพเข้ารุกไล่ข้าศึก

⁵¹ วินูลย์ สีสุวรรณ, ชีวประวัติศาสตร์ของอาจารย์ศิลป์ พิริศรี (กรุงเทพฯ: บริษัทเงินทุนหลักทรัพย์ซิทก้า จำกัด (มหาชน), 1996 (2539)), น. 82-84.

⁵² ศิลป์ พิริศรี, “ลักษณะม้าทรงของอนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช,” ศิลปกรรม 8 (กันยายน 2497): 50.

พระหัตถ์ซ้ายทรงบังเทียน ทันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้สู่เมืองจันทบุรี องค์พระบรมรูปประดิษฐานบนแท่นเส้าใหญ่ซึ่งหล่อด้วยคอนกรีต ทึ้งสองด้านของแท่นเป็นรูปปั้นนูนต่าซึ่งเปลี่ยนจากแบบเดิมที่จะสร้างเป็นรูปทหารยืนอยู่ทั้งสองด้าน มาเป็นภาพแสดงเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ชาติไทยแทน

ภาพที่ 1 แสดงถึงภาพประชาชนซึ่งหมวดหัวข้อเมื่อกrushครืออยุธยาเลี้ยงแก่พม่า

ภาพที่ 2 แสดงให้เห็นสมเด็จพระเจ้ากรุงชนบุรีทรงเกลี้ยกล่อมประชาชนให้รวมกันกู้อิสรภาพ

ภาพที่ 3 แสดงให้เห็นพระองค์ทรงออกรอบและมีข้อแนะนำทุกครั้ง

ภาพที่ 4 แสดงให้เห็นความผาสุกของประชาชนเมื่อทรงกอบกู้อิสรภาพได้แล้ว⁵³

รวมสิ้นค่าใช้จ่ายทั้งหมด เป็นเงินทั้งสิ้น 5,197,872.45 บาท โดยได้dingบประมาณจากรัฐบาล 200,000 บาท ส่วนที่เหลือมาจากการเรียไรขอรับบริจาคจากประชาชน ใช้เวลาในการดำเนินงานจัดสร้าง 19 ปี (พ.ศ. 2478-2497)

เมื่อประดิษฐานพระบรมราชานุสาวรีย์บนฐานเรียบร้อยแล้ว จึงได้กำหนดให้วันที่ 17 เมษายน พ.ศ. 2497 ซึ่งตรงกับวันพระราชสมภพของพระองค์ กระทำรัฐพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์โดยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ และถืออาวันที่ 28 ธันวาคม ซึ่งเป็นวันที่เสด็จขึ้นครองราชย์ จัดงานเฉลิมฉลอง ณ บริเวณพระบรมราชานุสาวรีย์เป็นประจำทุกปีจนถึงปัจจุบัน

⁵³ สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร, ปัชnierสถานโบราณวัตถุไทย, น. 429.